

Recensioner

Iklädd identitet. Historiska studier av kropp och kläder

Madeleine Hurd, Tom Olsson, Lisa Öberg,
(red.)

SÖDERTÖRN STUDIES IN HISTORY 1,
CARLSSONS, STOCKHOLM 2005. 263 s.

Iklädd identitet är en antologi där de olika bidragen vill spegla klädedräktens och kroppspråkets roll i skapandet av identiteter och gemenskaper i olika former av kommunikation. Olika identiteter markerar och särskiljer gruppstillhörigheter, och kroppen och kläderna var bland elitens män och kvinnor i äldre tid ett av de viktigaste sätten att visa sin position. Kläder och mode har länge av historiker betraktats som oviktigt och politiskt oväsentligt, men denna antologi visar på motsatsen: kampen om modet var också kampen om makten. Det var av högsta vikt att tillägna sig rätt yttre om man ville vinna erkännande, vilket inte minst framkommer när vi skärskådar maktens män i äldre tid. Även om ett mål var att porträtt skulle likna den avbildade, var det lika betydelsefullt att man följde vissa konventioner i klädsel och posering. Makt, rättvisa, mod och andra eftersträvsvärda egenskaper kunde uttryckas med klädernas och kroppsspråkets hjälp.

Kekke Stadin inleder med att visa klädernas roll för stormaktstidens män, och för deras maskulina och virila framtoning. Hon talar om aspirerande och omstörtande mode. Det förra är den eftersträvsvärda gruppens mode som man vill efterlikna, det senare uttrycker ett alternativt ideal. Modet manifesterar också social kontroll, exempelvis när fångar tvingas bära vissa kläder, och det förstärker könsskillnader. Modets betydelse förklarar också de dräktelelementen som under medeltiden och tidigmodern tid angav riktlinjer för olika samhällsgruppers klädsel. Överflödsförordningarna är ett led i denna politik, man skulle inte klä sig över sitt stånd, en snabb blick på en människa borde räcka för att placera henne rätt socialt. Men lika frekvent som myndigheterna för-

sökte inpränta klädreglerna hos folk, lika ofta överskreds de. Människor aspirerade på modet högre upp på den sociala rangskalan.

Thomas Svenséns bidrag behandlar några undantag, de enkelt och flärdfritt klädda monarkerna Karl XI och Karl XII, vars soldatframtoning kunde passa i stormaktstidens Sverige, där framgångsrika krig lagt grunden till en mäktig nation. Genom att visa kungarna i svåra ryttarpositioner markerades deras behärskning av hästen, vilket var både krigiskt och manligt. Tom Olsson avrundar bokens tidigmoderna avdelning med att ge en överblick av de olika "avbildningssystem" som såg dagens ljus på 1500- och 1600-talen. Då började porträtt tillverkas i stor skala, och träsnitt massproduceras. Olsson diskuterar om det finns ett samband mellan uppkomsten av en porträttkultur, uppfattningar om kulturtyper och individuella karaktärer, och framväxten av en modern genusordning. Han tar sin utgångspunkt i Connells uppfattning om genusrelaterade karaktärer, att det finns ett manligt och ett kvinnligt ideal att förhålla sig till.

Med Lisa Öbergs analys av sjuksköterskedräkten och dess tillkomst tar vi klivet in i modern tid. Sjuksköterskan signalerade med sin klädsel både en moralisk, kysk hållning och en professionell. Dräkten var ett led i yrkets professionalisering och statushöjning gentemot föregångarna, sjukvakterskorna, men visade också med sin strikta flärdlöshet och sina färger, blått och vitt, jungfru Marias färger, anknytningen till nunnekallet. Kallelsetanken levde länge kvar inom sjuksköterskeyrket. Det förväntades att en sjuksköterska skulle leva ogift, bo på sjukhusområdet och viga sitt liv åt patienterna, och kraven synliggörs i hennes uniform. Den individuella personligheten borde döljas.

Konstnärlighet och manlighet i tre porträtt analyseras av Anna Hedtjärn Wester, som jämför självporträtt av Anders Zorn, Carl Larsson och Eugène Jansson. Deras klädsel var oväntade kombinationer av det respektabla och det artistiskt självständiga, ett slags experimenterande med olika mansideal, accentuerat av de

nakna modeller som placerades nära dem i porträtten. Vi stannar kvar på den konstnärliga arenan även i nästa bidrag, Eva Blombergs artikel om skådespelare och skådespelerskor. De fick i början av 1900-talet själva hålla sig med kläder. För att få engagemang krävdes av artisterna att de hade en passande garderob, vilket förstås kunde bli kostsamt. Särskilt för kvinnornas del blev en extravagant och omfattande garderob, passande för scenen, en dryg utgift. Männerna klarade sig i regel med färre plagg. De flesta artister hamnade dessutom i ett speciellt rollfack, en typ, och fick anpassa klädseln därefter. Vamp, oskuldsfull ung flicka, äldre fruntimmer, förförare, skurk med mera. Georg Rydeberg har berättat hur en skräddare fick läsa pjäsen i förväg för att sedan skapa garderoben därefter, in i minsta detalj. Kläderna från filmen och teatern visades sedan också i reportage om artisterna i veckopressen, vilket ledde till att skådespelarnas roller än mer tenderade att glida ihop med deras privata jag.

Antologin avslutas med Madeleine Hurds "Klädd till gatustrid", om nazisternas uniformering, som hon kopplar samman med begreppet offentlig teater. Kläderna spelade en viktig roll i denna symboliska teater bland nazisternas stormtrupper. Här synliggörs aspekter som den disciplinerade mannen och krigaren, och även avståndstagandet till kvinnan. Målet var en gemenskap av soldater och män, i bruna uniformer med stram och aggressiv framtoning.

Iklädd identitet är en intressant och mycket läsvärd antologi, som med sina olika bidrag lyfter fram modets stora betydelse som identitetsmarkör. Det påstådda ointresse för mode som länge dominerat i maktens korridorer, är i själva verket en hållning som kan kopplas till de borgerlighetens män som kommit i maktställning under modern tid. Dessa har kontrasterats mot kvinnor, som med sitt modeintresse kallats ytliga och tillgjorda. Samtidigt, förstärkte en välklädd kvinna den offentlige, politiske mannens status. *Iklädd identitet* lyfter fram dolda mekanismer bakom kläders utformning och ger en mångfacetterad bild av varför modet utvecklat i en viss riktning. En givande och rolig läsoplevelse.

Eva Helen Ulvros

The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400-1900

Maria Ågren & Amy Louise Erickson, (ed.)

ASHGATE PUBLISHING,

ALDERSHOT ENGLAND 2005. 288 s.

I antologin *The Marital Economy in Scandinavia and Britain 1400-1900* betonas att äktenskapet, som idag är en i huvudsak social och legal institution, historiskt betraktat även varit samhällets viktigaste och mest grundläggande ekonomiska institution. Det ligger en uppenbar sprängkraft i detta påstående, som om vi tar det på allvar får vittgående konsekvenser för hur vi uppfattar det tidigmoderna samhället. En senare tids uppdelning i hushåll och marknad ersätts av bilden av ett samhälle grundat på hushållsekonomi där äktenskapet blir en ur många aspekter helt grundläggande ekonomisk institution.

I inledningen, skriven av Ami Louise Erickson, betonas det ekonomiska kompanjonskapet mellan mannen och kvinnan, vilket i och för sig inte är nytt, men i Ericksons framställning blir den ekonomiska relationen mellan man och hustru – "äktenskapsekonomi" – basen för hela samhällets ekonomi under medeltid och tidigmodern tid. Under hela äktenskapsens längd pågick ekonomiska förhandlingar, initialt för att äktenskapet skulle komma till stånd och när äktenskapet formerats vidtog sedan kontinuerliga förhandlingar om produktion, distribution och konsumtion för hushållets underhåll och fortbestånd.

Tidsmässigt sträcker sig bidragen över en femhundraårsperiod, fram till det sena 1800-talet. Antologins texter är grupperade kring tre grundläggande teman: äktenskapsens ingång (forming the partnership), samarbetet inom äktenskapet och dess rättsverkningar (managing the partnership), och slutligen ett huvudavsnitt om äktenskapsens upplösning som behandlar skilsmässor samt den efterlevande makens situation vid dödsfall (dissolving the partnership).

Inom vart och ett av dessa tre huvudteman återfinns textbidrag av nordiska och engelska forskare på området, som var för sig ger sin bild

av äktenskapet och relationen mellan makarna i sitt land. Texterna är skrivna av Hanne Marie Johansen, Catherine Frances, Gudrun Andersson, Anu Pylkkänen, Jane Whittle, Hilde Sandvik, Inger Dübeck, Rosemarie Fiebranz, Ann-Catrin Östman, Elizabeth Ewan, Agnes S. Arnórsdóttir och Maria Ågren. Inledningen är skriven av Amy Louise Erickson och volymen avslutas med en mer övergripande text av historikern Michael Roberts. Antologins princip är således att ge en bild av förhållandet i respektive land, beträffande äktenskapets ingående, varande och upplösning. Komparationen mellan länderna är dock i huvudsak koncentrerad till Amy Ericksons inledande kapitel.

Antologin utgör ett bra översiktsarbete på området som inte blir ytligt utan innehåller detaljerad information från respektive land. Bilden av äktenskapet som en relation mellan man och kvinna och dess betydelse för mannen och kvinnan står oftast i centrum men då och då drar författarna även ut resultaten till att också säga något om samhället i stort, om den samhälleliga könsrelationen, och om äktenskaps betydelse för samhällets ekonomi. Till exempel betonar Amy Erickson att äktenskapet var ett ekonomiskt partnerskap, men att detta inte betydde att det var ett jämlikt partnerskap. Det fanns strikta gränser mellan vilken egendom män respektive kvinnor kontrollerade och vilken egendom en son respektive en dotter ärvde. Män gynnades, kort sagt, medan kvinnor missgynnades. Men att båda könen bidrog till äktenskapet med arbete och egendom gjorde det självklart till ett ekonomiskt kompanjonskap. Och Anu Pylkkänen ställer den viktiga frågan, varför det faktum att kvinnor förväntades vara jämlika partners i arbetet och beträffande familjens underhåll, inte lett till en motsvarande position vid fördelningen av egendom och inflytande. Rättsligt subjektskap och individuella rättigheter konstruerades som exklusivt manliga, konstaterar Pylkkänen. I flera av bidragen betonas dock den diskrepans som har rätt mellan en snäv och begränsande lagstiftning för kvinnor och en betydligt generösare praxis.

I boken behandlas många sidor av äktenskaps livscykel och författarna tar bland annat upp uppvaktning, elitens strategier, arv, tes-

tamenten, äktenskapliga dispyter, skilsmässor, och olika ekonomiska arrangemang. Äktenskapet framställs som mångbottnat – kärlek var önskvärd mellan parterna men viktiga var även arbetskraftsaspekten och egendomsaspekten.

Denna antologi vill, enligt den inledande och avslutande texten, lyfta fram äktenskapet som ekonomisk institution i tidigmodern tid, det är den uttalade ambitionen. Men självfallet är fördjupade kunskaper kring äktenskapet också absolut nödvändiga för att vi rätt skall kunna förstå och tolka genusrelationen i det äldre samhället.

Marie Lindstedt Cronberg

Mellan gåva och marknad. Handel, tillit och materiell kultur under vikingatid

Ingrid Gustin

LUND STUDIES IN MEDIEVAL
ARCHAEOLOGY 34, LUND 2004. 360 s.

När forskare under det senaste seklet har gjort sig en bild av varuutbytet på vikingatida handelsplatser, som Birka och Hedeby, har de i allmänhet rättat sig i ett av två led. Vissa har tolkat kommersen som en form av fri marknad med marknadsekonomiska principer. Andra, däribland tongivande namn inom den substantivistiska skolan, som Karl Polanyi, och på senare tid arkeologer som Richard Hodges, har tvärtom argumenterat för att varuhandeln var inbäddad i sociala och politiska system som gjorde marknaden allt annat än fri. Eliten, eller kungen, sökte utöva kontroll över utbytet på ett sätt som uteslöt de fria marknadskrafterna från arenan.

Medeltidsarkeologen Ingrid Gustin finner båda dessa utgångspunkter alltför stereotypa för att i längden kunna ligga till grund för en förståelse av vikingatidens ekonomiska system. Framför allt måste vi, hävdar hon, analysera det arkeologiska fyndmaterialet för att se om detta kan ge nya ledtrådar till hur marknaden fungerade. Kan vi komma längre i forskningen om hur kommersiella relationer såg ut?

Hur skapades tillit? Vilka stabiliserande faktorer existerade? Vilka samhällliga relationer avspeglade sig i marknadsfären?

För att besvara dessa frågor gör Gustin ett omfattande och uppslagsrikt försök att utvärdera så kallade kubooktaedriska vikter, ett vanligt föremålsfynd från epoken, och ornamentmönster som både förekommer på vikterna och på andra föremål, till exempel spännen, ringar, nålar, sylar och vågar. Gustin gissar att det finns ett samband, att dessa mönster *per se* kom att förknippas med betalningsmedel och med uppvägandet av ädelmetall. Hennes hypotes stärks av att det finns ett tidsmässigt samband. De kubooktaedriska vikterna blev successivt allt vanligare i hela östersjöområdet på 800-talet; mot slutet av århundradet introducerades ornamenten ifråga även på föremålsgrupper som tidigare saknat ornament. På ett hypotetiskt plan kan man dra slutsatsen att det har existerat ett samband mellan vikter och ornament och att det inte bara har rört sig om ett modefenomen. Men vilka konkreta funktioner kan i så fall det viktlika ornamentet ha haft?

Ingrid Gustin försöker inte – kan inte – leda några av sina hypoteser i bevisning. Hennes resoneringar kapitel formar sig istället till intressanta presentationer av föremål, konstnärliga motiv och fyndkartor i syfte att vidareutveckla redan existerande modeller och leda oss till att tänka i nya banor. På ett pedagogiskt vis skildrar hon hur historiker och arkeologer under de senaste hundra åren har resonerat om handel under sen järnålder, och hon argumenterar övertygande för hur vetenskapligt otillräckliga flertalet modeller är. Gustin kombinerar själv modeller och hypoteser med varandra och söker resonera sig fram till nya möjligheter.

Resonemangen om vikter och formelement är utan tvekan spännande. Gustin antar att viktlika ornament signalerar pålitlighet, kunskap om hur man väger silver på korrekt sätt och hur man bedriver marknadshandel, åtminstone under den tid de kubooktaedriska vikterna var i bruk. I brist på övergripande, allom accepterade maktstrukturer var man så illa tvungen att själv konstruera tillit i vardagslivet, och formelementen kan mycket väl ha tjänat just denna funktion. Genom att argumentera för sådana hypoteser blir Gustins bok ett bi-

drag till förståelsen av hur varuutbyte med silver fungerade, vilken betydelse exakta vikter och exakta vågar hade för 800- och 900-talens handelsmän.

Gustin lägger även fram hypotetiska resonemang om gruppidentitet och handelspartnerskap över stora områden vid Östersjön, hypoteser som skänker nya infallsvinklar till studiet av vikingatidens och den äldre medeltidens historia och som förtjänar att tas på allvar. Handeln var utan tvekan av stor betydelse för etablering av allianser och allmän hierarkisering i samhället. Men faktum kvarstår: såväl dessa idéer som resonemangen om formelementens funktion grundar sig på gissningar och mer eller mindre välgrundade antaganden om hur det vikingatida samhället fungerade, hur designelement användes för specifika syften. Det är ett tankeexperiment som man lätt rycks med av, men det är och förblir en konstruktion baserad på idel hypoteser.

Dick Harrison

Ett annat 1100-tal. Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark

Peter Carelli, Lars Hermanson & Hanne Sanders, (red.)

MAKADAM, GÖTEBORG 2004. 376 s.

Ett annat 1100-tal: Individ, kollektiv och kulturella mönster i medeltidens Danmark er stofmættet, interessant og uomgængelig, hvis man som historiker eller arkæolog arbejder med eller interesserer sig for 1100-tallets Danmark. Den sætter fokus på et århundrede med vigtige begyndelser, udviklinger og slutninger – en ”mellemtid” mellem vikingetid og Valdemars-tid.¹ Udgangspunktet er to doktorafhandlinger af henholdsvis Lars Hermanson (*Slækt, venner og makt. En studie av elitens politiska kulturer i 1100-talets Danmark*, Göteborg 2000) og Peter Carelli (*en kapitalistisk anda. Kulturella förändringar i 1100-talets Danmark*, Stockholm 2001) samt et symposium afholdt i Skåne i 2002. Bidragyderne er et udvalg af 14 historikere og arkæologer, otte fra Sverige og seks fra Dan-

mark. Adskillige sammenfatter og bearbejder resultater fra færdige afhandlinger eller igangværende afhandlingsarbejde.

Centralt står Carellis og Hermansons kapitler. De øvrige kapitler er af Katalin Schmidt Sabo, Anton Englert, Nanna Damsholt, Kim Esmark, Michael Gelting, Kristina Josefson, Kurt Villads Jensen, Janus Møller Jensen.

Bogens indhold er således en ganske disparat blanding, men den holdes i nogen grad sammen af Hanne Sanders indledende kapitel med kommentarer til alle artikler, af Thomas Lindkvists kapitel, som sætter den historiske 1100-talsforskning i perspektiv, samt af de to kommenterende slutkapitler af henholdsvis Henrik Jansson og Mats Riddersporre. Riddersporres korte kapitel rummer vigtige arkæologisk baserede kommentarer. Han efterlyser bedre definitioner og fremhæver den lange kontinuitet bagud i tid for tre aspekter: netværk og stormænd; landsbyens opståen; europæisering. Han slutter med et centralt spørgsmål til hele bogen "... hur speciellt var 1100-talet?".

Det hører til bogens styrke, at man kommer ganske vidt omkring og kan få et godt indblik i vigtige sider af nyere dansk-svensk 1100-talsforskning og i en række aktuelle problemstillinger og metoder (især historikeres). Samtidig giver flere kapitler en forskningshistorie (især inden for historiefaget). Nogle artikler har grundlæggende forskellige helhedssyn – sammenlign Carellis fokus på individ, forandringer og kapitalisme med Hermansons fokus på kollektiver og et "gammeldansk" samfund. Som andetsteds i nyere forskning er det gennemgående eksterne perspektiv europæisk; det er særlig vellykket hos Esmark. Men man skal lede for at finde de nok så relevante nordiske perspektiver. Og det forekommer over-europæisk at mene (Kurt Villads Jensen), at begrebet vikingetid er en anakronisme, fordi det som udgangspunkt er nordisk – i dag bruges det i hele verden. Nogle kapitler er temmelig bredt anlagte. Adskillige har godt stof til diskussioner og er velegnede som udgangspunkt for kritisk universitetsundervisning. Men i nogle kapitler er referencerne så få, at synspunkter kan fremstå som påstande.

Det gælder især Carellis kapitel, som stort set er identisk med afhandlingens slutkapitel

og altså skrevet til andet formål. Tolkningen af den arkæologiske substans, selve grundlaget, refereres kort som støtte for den overordnede tese, jfr. kapitlets og afhandlingens titler, mens argumentation og referencer må søges i afhandlingen. Men der kan stilles spørgsmål til flere tolkninger, og undertegnede mener heller ikke, at alle de nævnte forandringer kan placeres i specielt 1100-tallet, ej heller i et "langt" 1100-tal. I artiklen mangler der perspektiver bagud – som også anført af Riddersporre – især til tiden før årtusindskiftet. Som konsekvens må der spørges til holdbarheden af tesen om en ny "kapitalistisk anda" i specielt i dette århundrede og altså til de anførte kausale sammenhænge. Alternativt kunne man anskue de uomtvisteligt mange kulturelle forandringer i 1100-årene (og der er redegjort for mange i hans afhandling) som led i en meget lang proces, der accelererede på visse tidspunkter, bl.a. også omkring år 700, i anden halvdel af 900-årene og begyndelsen af 1200-årene. Alle forklaringsmodeller herfor vil rumme elementer af Carellis tese, men også andet.

Carellis fokusering på 1100-tallet og på kapitaliske strategier skal problematiseres med nogle eksempler: Der skete utvivlsomt en markant urbanisering i Danmark i ældre middelalder, men kunne udviklingen i specielt Lund i slutningen af 1000- og begyndelsen af 1100-årene måske skyldes bispesædet og det nye ærkebispesæde i denne by? Der var i øvrigt også en urbaniseringsbølge omkring år 1000. Udvikledes en selvstændig urban jurisdiktion først i 1100-tallet? Da har man ganske vist de første skriftlige kilder herom, men der var formentlig rødder langt tilbage, som bl.a. en bygrøft fra 800-årenes Ribe tyder på; jfr. fænomenet markedsfred. Var 1100-tallets bybefæstninger virkelig primært afgrænsninger mellem by og land? Flere var i alt fald solide jordværker opført i borgerkrigstiden, og andre massive byvolde er opført i 900-årene. Opstod kongelige initiativer til støtte for økonomiske aktiviteter først i 1100-tallet – eller fandtes det allerede i 700- og 800-årene? som der i dag er udbredt enighed om i dansk arkæologi og historie, jfr. bl.a. anlægsarbejder i Ribe og Hedeby. I landsbyer var afgrænsning af de enkelte gårdes tofter ikke en nyhed i 1100-årene – det ken-

des meget langt tilbage, mest i form af hegn, og såfremt de markerede gårdenes private ejendomsret, går også dette langt tilbage. Også andre kapitlers indhold kunne perspektiveres ved lange linjer bagud (og fremad) i tid.

Generelt er der tit stor forskel på synspunkter om ældre middelalder fremsat af henholdsvis historikere og arkæologer, ikke mindst hvad angår "begyndelser" og "udviklinger" – som også i denne bog, hvor synspunkter konfronteres. Næste skridt bør blive egentligt tværfagligt samarbejde. Afslutningsvis skal igen fremhæves, at bogen rummer en flot buket af bidrag til forståelse af centrale sider af 1100-tallet samfund. Her er meget stof til ny indsigt, nye ideer, diskussioner og eftertanke. Det er en af de bøger, man ikke bliver færdig med. Den anbefales varmt.

Else Roesdahl

1. Jfr. Aksel E. Christensens artikel i (Dansk) Historisk Tidsskrift 12:2, 1966–67.

Arvet efter Gustav Vasa. En berättelse om fyra kungar och ett rike

Lars-Olof Larsson

PRISMA, STOCKHOLM 2005. 497 s.

Efter att ha skildrat vår historia från sent 1300-tal till början av 1500-talet (*Kalmarunionens tid*, 1997) och Gustav Vasas epok (*Gustav Vasa – landsfader eller tyrann?*, 2002) har nu Växjö-professorn Lars-Olof Larsson avslutat sin populärvetenskapliga resa genom det tidigmoderna Sverige i boken *Arvet efter Gustav Vasa* (Prisma, 497 s.). Som namnet antyder handlar boken om de män (och i mindre utsträckning kvinnor) som tog över när tyrannen/landsfadern avled. I tur och ordning avhandlar Larsson Erik XIV, Johan III, Sigismund och Karl IX, från 1560 till 1611.

Detta är populärhistoria i ordets bästa bemärkelse. För den nydisputerade forskare som funderar på att ge sig in i genren är det bara att ta för sig av Larssons prosa och analysera narrativ teknik, tematiskt urval och stil. *Arvet efter Gustav Vasa* är en både lärd och välskrivnen

bok som är konstruerad på lika delar historiska överblickar i europeiskt fågelperspektiv, psykologiserande analyser av enskilda individer, breda freskmålningar av centrala händelser samt lättlästa översikter av forskningsläget. Jag vill särskilt framhålla de djupdykningar i det svenska (ofta liktydigt med det småländska) källmaterialet som Larsson placerar på väl valda ställen i skildringen, till exempel i kapitlet "Heder, våld och stöld". Här kan läsaren på ett otvunget vis glida från kunglig nivå till vanlig bondenivå och reflektera över hur den "stora" historien påverkar och påverkas av den "lilla". Det tematiskt blandade upplägget medverkar effektivt till att utvidga den traditionella "kungar och krig"-synvinkeln. De politiska händelserna erhåller den fond de behöver för att bli begripliga.

Vad som verkligen lyfter analys och skildring i *Arvet efter Gustav Vasa* är att Larsson förmår vända sig bort från den invanda nationella synvinkeln och istället betrakta våra 1500-talskungar mot bakgrund av deras europeiska ramverk. Personlighetsdrag och politiska program som av hävd har uppfattats som besynnerliga visar sig därmed vara högst normala, ur dåtidens synvinkel. Som exempel kan nämnas Johan III:s, sett med moderna ögon, mer än lovligt megalomaniska expansionsplaner i österled och samme monarks minst sagt märkliga hanterande av statsfinanserna. Johan har i svensk historia beskyllts för att vara en oralistisk drömmare och slösare, visserligen inte lika tokig som brodern Erik, men nog så galen på sitt eget vis. I Lars-Olof Larssons komparativt medvetna skildring nedtonas besynnerligheterna kraftigt. Både Erik och Johan agerade som konungar av sin tid. Ingen dåtida kungakollega fann dem och deras beteende särskilt uppseendeväckande. De tänkte, planerade och agerade helt i enlighet med hur europeiska monarker brukade tänka, planera och agera under 1500-talets andra hälft.

Vad som främst fastnar i minnet efter en läsning av boken är dock, det breda upplägget till trots, de enskilda personligheterna. Det är inte konstigt. Var och en av Gustav Vasas söner var en personlighet med stort P, som gjord för psykologiskt inträngande biografier. I tolkningen av Gustav Vasas ättlingar är Lars-Olof Lars-

sons demytifierande, ur nationalromantiskt perspektiv kraftigt revisionistiska historie-skrivning, minst lika effektiv som i boken om kung Gustav själv. Vi är sedan århundraden programmerade att föreställa oss Erik XIV som en mordisk galenpanna, Johan III som en byggherre med skumt katolska sympatier, Sigismund som en jesuitisk mörkerman och Karl IX som en god bondekonung. Dessutom är vi vana vid att uppfatta hela deras period som ett misslyckat efterspel till den dynastigrundande landsfaderns stora era, något som särskilt har gått ut över Erik och Johan. Hela denna historiska vision raseras av Lars-Olof Larsson, och det märks att han har haft roligt i nedrivandet.

Den som främst drabbas av den larssonska omvärderingen är Karl IX, den misslyckade krigaren som i sekler har profiterat på att vara far till Gustav II Adolf. Hos Lars-Olof Larsson framstår hertig Karl/Karl IX som en av våra farligaste maktmäniskor genom tiderna. Karl beskrivs ordagrant som hård, hämndgirig, hänsynslös, råbarkad, enormt misstänksam (ett drag han delar med hela kungafamiljen), mentalt labil och helt utan empati för redan krossade fiender. Han är en skrupelfri psykopat, med andra ord. Ännu mer uppseendeväckande är emellertid den starka kontinuitet både vad beträffar personlighet och politik som förefaller ha kännetecknat hela epoken från Gustav Vasa till Karl IX. Sönerna Erik, Johan och Karl uppvisade genomgående karaktärs- och härs-kardrag som var i det närmaste identiska med faderns. Till och med deras krigspolitik framstår hos Larsson som ett arvegods från kung Gustavs sista decennium på tronen. Sådan fader, sådana söner.

Den enskilde konung som kommer bäst undan, förutsatt att man som läsare anlägger ett moraliserande synsätt på det förflutna, är Sigismund, den svenske katoliken som blev kung av Polen och som under en kort tid även var kung av Sverige. Det mesta vi har trott oss veta om denne monark är uteslutande resultatet av Karl IX:s lögnaktiga hatpropaganda. I slutet av boken genomför Larsson ett kontrafaktiskt tankeexperiment: vad hade hänt om Sigismund hade fått fortsätta regera både i Sverige och Polen ända till sin död 1632? Det är inte utan att man hade velat vrida klockan tillba-

ka. Om det inte varit för den hagalne farbroderns makthunger hade hela Nordeuropas historia kunnat få ett mycket lugnare och – mätt i antal människoliv – lyckligare förlopp.

Det går givetvis att invända mot delar av Lars-Olof Larssons tematiska uppläggning och hans resonemang. En kvinnohistoriker skulle förmodligen ha velat läsa mer om drottningarnas inflytande och genusrelationerna. En hovhistoriker skulle ha önskat mer text om hur livet i de gamla borgarna och de nya slotten fungerade i praktiken. Och så vidare; det är omöjligt att tillfredsställa alla. Läs därför *Arvet efter Gustav Vasa* som den historiebok den utger sig för att vara: inte ett läromedel i svensk historia eller en allmänhistorisk skildring av andra hälften av 1500-talet utan en omvärderande uppgörelse med fyra kungar och deras regeringar. Som sådan lär den vara oöverträffad länge.

Dick Harrison

Signums svenska kulturhistoria

Medeltiden 543 s.

Renässansen 509 s.

Stormaktstiden 639 s.

Jakob Christensson, (red.)

BOKFÖRLAGET SIGNUM, LUND 2005.

I sammanlagt åtta fylliga band avser Signums bokförlag att ge ut en svensk kulturhistoria med en utgivningshastighet av två band om året. Den ambitiösa satsningen har hittills resulterat i tre band omfattande cirka sexhundra år från medeltid till stormaktstid. I reklambladet för bokverket säger sig redaktören, som svar på frågan varför en ny svensk kulturhistoria, vilja förmedla de nya perspektiv och insikter som den senaste forskningen på kulturhistoriens område tillägnat sig. Nyorienteringen innebär ett intresse för "allmänmänskliga ämnen som synen på familjen, kärleken och sexualiteten eller livet och döden. Mer än förr reflekterar vi över frågor om identitet och etnicitet liksom hur förhållandet mellan mänskliga och natur sett ut". Det som särskilt skall lyftas fram

är vardagliga erfarenheter, kulturella identiteter och människor i marginalen. Gemensamt för ämnena anges vara att de skall visa vad som "givit ramarna för hur den enskilda människan kan leva och söka mening i tillvaron".

Då den första delen om medeltiden kom ut 2004, var vi flera som frågade oss om kulturhistorien verkligen lämpade sig för praktverk som detta. Var det egentligen något nytt som presenterades eller främst en mycket lös sammanställning av tidigare publicerade kunskaper utan en problematisering av hur förändringar i synen på medeltiden skapat olika slags historieskrivning i olika tider? I inledningen till första delen redogör Jakob Christensson, docent i idé- och lärdomshistoria vid Lunds universitet, för såväl den första tid under 1800-talet då begreppet kulturhistoria etablerades som det som under senaste decennierna gått under beteckningen den nya kulturhistorien. Kulturhistorien är i opposition mot den gängse historieskrivningen och redan i det första bandet skulle man vilja se en sammanhållen linje som skulle kunna sägas vara kulturhistorisk. Själva begreppet kultur som är avgörande i kulturhistorien vare sig den avser ett analytiskt, ett metodologisk eller helt enkelt ett beskrivande förhållningssätt, borde definierats och diskuterats. Visst tar de etnologiska bidragen såsom Nils-Arvid Bringéus om klockringning som sinnesupplevelse självfallet sin utgångspunkt i människors vardag, i seder och bruk liksom Janken Myrdals om livet på landet. Även Roger Qvarsell's artikel om läkekonst och innebörden av att vara sjuk, fattig och gammal på medeltiden förmår se perspektiven också underifrån liksom Birgitta Odéns som ställer frågor om hur gamla människor kan tänkas ha levat under medeltiden. Men när Dick Harrisons bidrag om medeltidens politiska kultur handlar om kris och kungar, vad skiljer den då från annan historieskrivning? Det kulturella sammanhang som de olika bidragen befinner sig i är inte tydligt, inte heller den tidsmässiga avgränsningen.

Är utgångspunkten liksom för den tidiga kulturhistorien ett utvecklingstänkande med en kultursyn som vill visa hur vi människor skulle ha blivit alltmer civiliserade varelser eller är det en metodologisk utgångspunkt som vill

visa att även den enklaste lilla detalj kan säga mycket om även stora sammanhang? Hur meningsfullt är det att i vår tid ge ut just en *svensk* kulturhistoria? Hur svenska var normer, vanor och traditioner på medeltiden? Och visst finns det anledning att införliva Skåne då man idag skriver svensk kulturhistoria, men ingenstans problematiseras hur det gick till att göra Skåne svenskt. Bristen på problematiseringar får också konsekvenser för synen på etnicitet, nationalism och patriotism. Inget nämns om vad som motiverar en avgränsning till det etniskt svenska. Det icke-svenska beskrivs i termer av främlingar.

Förvisso gläds man åt återgivningarna av det rika källmaterial som bilderna från medeltiden utgör, inte minst i kyrkornas målningar, men ännu bättre hade det varit om de varit ordentligt reproducerade. De få färgbilderna håller hög kvalitet, men många bilder är svartvita, mycket små och återgivna på papper av dålig kvalitet.

Förutom bilden brukar den materiella kulturen, föremål av olika slag, användas i tolkningar av vad man åt, hur man bodde, hur man klädde sig, etc. under medeltiden. Men den föremålsbaserade kunskapen återfinns bara i Peter Carellis artikel om den tidiga staden.

Då jag får det andra bandet, om renässansen, i min hand öppnar jag förväntansfullt inledningen för att se hur Christensson nu går vidare i sina ambitioner att anamma de nyaste kulturhistoriska perspektiven. Jag finner en historieskrivning som saknar såväl kulturella perspektiv som en ansats till vardagsskildringar. En rad välkända män i kunglig skepnad möter mig i stället. Det handlar till och med om "diktarkonungar" och "fadersfigurer". Den nya och annorlunda historieskrivningen, värdig den nya kulturhistorien, återfinns i flera av de enskilda bidragen. Där skildras både folkligt motstånd mot överheten, vardagliga traditioner och fester, folkliga föreställningar och arbete i de mellansvenska gruvorna. I ett avsnitt om hur man lekte och idrottade förr får vi veta att såväl snöbollskrig som fåktuppvisningar förekom under renässansen. Matvanor och fastlagsfester, majfirande och riddardubbingar avhandlas också. Men särskilt stort utrymme ges lag och rätt, kyrka, religion och politik. Man frågar sig då

vad som skiljer kulturhistoria från rättshistoria, kyrkohistoria, religionshistoria eller den gängse politiska historien? Synnerligen läsvärda betraktelser som Allan Ellenius om miljö och mentalitet i stormaktsväldets huvudstad vill man inte vara förutan, men vad gör detta till kulturhistoria?

Att "den lärda kulturen" får större utrymme än den folkliga är ej att förundras över när en lärdomshistoriker är redaktör, men samtidigt anges att den inte egentligen behöver ingå då det finns flera tillgängliga översiktsverk och handböcker i ämnet.

Lanseringen av det tredje bandet om stormaktstiden sker med hjälp av klassisk historieskrivning om rikets positioner, trettioåriga kriget, politiska oroligheter, adel och europeiska perspektiv. Inget sägs i Christenssons inledning om varför epoken ur kulturhistorisk synvinkel skulle vara just stormaktstid eller vad som motiverar att det främst är synen på olika företeelser som står i förgrunden, inte företeelserna i sig. Men ändå är det först i den här delen som man kan skönja en någorlunda sammanhållen kulturhistorisk skrivning. Medan Christensson inledningsvis beskrivit hur svårt det är att nå kunskap om vanliga människors vardag, visar Eva Österberg här att det finns källmaterial att tillgå även för äldre tid som gör det möjligt att ge fullödiga kulturhistoriska beskrivningar i begreppets bästa betydelse. Vid tingen förhandlade många människor om vad som var rätt och fel, ont och gott, helt enkelt vad som skulle vägleda de mellanmännsliga relationerna. Därmed blir också protokollen från förhandlingarna vid landets häradsrätter till, som Österberg uttrycker det, "rena fynden för forskare som velat göra kulturanalyser av olika slag". Här återges berättelser om vilka värderingar som rådde i tiden och därmed vilka normer människor levde enligt. Här är just den vardagliga kultur som kulturhistorien säger sig vilja skildra tillgänglig för oss även för äldre tid. På liknande sätt beskriver Kekke Stadin könsordning, hushållets hierarki och betydelsen av äktenskapet som ett sätt att stadfästa sociala relationer.

I Lars Magnussons artikel om den svenska bruksmiljön och brukskulturen blir det tydligt hur det går till att skriva kulturhistoria. Även om källmaterialet även här tvingar författa-

ren att främst beröra större allmänna sammanhang såsom betydelsen av handelskapitalismens framväxt för den expanderande svenska staten, lyckas han också förmedla något om de sociala relationer mellan människorna som skapade den särskilda miljön och kulturen vid bruken, i beskrivningar av arbetet vid härden eller arbetarbostädernas utformning, skolgång och i vallonernas betoning av sin yrkesskicklighet. Magnusson ifrågasätter den homogena hjältesagan om valloninvandringen och menar att bland de hundratals järnbruk som fanns runt om i landet var det bara några som präglades av det dyra vallonmidet. Han skildrar också differentieringen i social status vid bruken i olika klasser där bruksmederna utgjorde ett slags medelklass, men där det också fanns en stor underklass av arbetare och pigor. Han beskriver vardagen i hemmen där kvinnorna styrde livet. Magnusson ser också livet vid bruken underifrån. Och den typiskt patriarkala strukturen är inte något typiskt för bruken, menar han. Den fanns i hela det förindustriella samhället.

Gunlög Fur diskuterar med utgångspunkt i bilden av den vanlige svensken hur svenskarernas självsyn kan ha sett ut under stormaktstiden, en tid av stor invandring då Sverige var ett mångfasetterat samhälle. Genom att visa hur gränsen mellan människor drogs i vardagligt tal om främlingar diskuterar hon hur den svenska identiteten formades i kontakter med både yttre och inre främlingar. Hon diskuterar också samernas plats i stormaktstidens historieskrivning som en spegel för det överciviliserade svenska livet: "materialismen och självrtäffärdigheten hos de svenska kontrasteras mot samernas enkla dygder" (s. 359).

Det är inte de enskilda bidragen i volymerna som inte håller måttet. De flesta av dessa är alldeles utmärkta essäer eller kunskapsöversikter i intressanta ämnen. Problemet i detta översiktsverk är att de olika delarna inte har integrerats, ej heller har begreppet kulturhistoria problematiserats eller definierats. Det är således redigeringen det finns anledning att ifrågasätta, inte de enskilda bidragen. När Anna Görlind skriver om gruvnäringen under medeltiden i boken om renässansen, frågar man sig om det inte hade passat bättre att göra det i medeltids-

delen av verket. Hennes bidrag är som sådant mycket intressant, inte minst när hon beskriver gruvan som kvinnligt väsen. Men när denna artikel avbryts mitt i ett resonemang om de många finska arbetarna vid Bergslagens gruvor, med illustrationer från Kalmar slott idag, då blir läsaren mycket irriterad. Redaktören borde ha förklarat för läsaren vad detaljer av stuckaturtaket i en av Kungsmakets fönsternischer gör i detta sammanhang. Lika udda ter sig slottsgemak, timmerhus och målade tak bland mäلتidsbeskrivningarna i Ingrid Nordströms artikel.

Att noterna avskiljts från litteraturreferenserna och återfinns på olika ställen längst bak i böckerna gör dem onödigt svårtillgängliga. Personregistret avslöjar också något annat än den vardagliga kulturhistorien. Här är det de gängse historiska portalfiguerna som lyfts fram.

I en tid när allt fler historiker väljer att kalla sig kulturhistoriker för att betona kulturanalysens betydelse och etnologer gör detsamma för att betona det historiska perspektivets betydelse i kulturanalysen, finns det anledning att ställa stora förväntningar på ett verk som kallar sig den svenska kulturhistorien. Syftet med denna påkostade satsning bör väl för redaktören vara att möta det stora intresset för så kallade vanliga människors vardagsliv i historien med såväl kulturanalytisk noggrannhet som en genomarbetad insiktsfull redigering? Så är inte fallet. Kunde vi inte förvänta oss något slags diskussion som visade att medarbetarna samverkat i att försöka skriva just kulturhistoria, inte bara lämna sina i och för sig utmärkta bidrag till en allmän sammanställning som skulle kunna bindas samman med de flesta slags historieskrivningar?

Birgitta Svensson

Kungamakt och bonderätt. Om danska kungar och bönder i riket och i Göinge härad ca

1525-1640

Stefan Persson

CENTRUM FÖR DANMARKSSTUDIER,

MAKADAM FÖRLAG, GÖTEBORG 2005. 474 s.

Stefan Perssons avhandling är den senaste i raden av undersökningar kring hur interaktionen mellan statsmakt och undersåtar såg ut i det tidigmoderna samhället och hur de förändrades av statens framväxt. Persson är, även om han tar som utgångspunkt det danska riket som helhet, särskilt intresserad av hur interaktionen mellan den danska kronan och bönderna i det danska Göinge såg ut och förändrades under perioden 1525 till omkring 1640. I praktiken rör dock studien huvudsakligen perioden 1575 till 1630.

Avhandlingen utgör ett viktigt bidrag till en numera närmast klassisk forskningsdebatt kring huruvida relationerna mellan överhet och undersåtar i det tidigmoderna samhället präglades av konflikt eller av en mer fredlig interaktion med ett sedan gammalt politiskt kompetent bondesamhälle.

Persson vill dock komma förbi denna dikotomi med hjälp av den tyske sociologen Georg Simmel som, mycket förenklat, menar att alla former av socialisering sker genom en ständig interaktion där konflikt och konsensus utgör oskiljaktiga motpoler. Konflikter, vare sig uttalade eller latent, splittrar inte ett samhälle utan konflikten är i stället en central beståndsdel i en socialiseringsprocess. Persson är också intresserad av hur interaktionen speglar böndernas identiteter. Därmed berör han på ett intressant sätt ett relativt nytt, och stridbart, forskningsfält.

Perssons användning av Simmel känns dock i viss mån onödig. Det verkar som om Persson snarare vill hylla Simmel än att förstå situationen Göinge bättre. Hade han valt bort Simmel och enbart använt sig av de teoretiska perspektivet som ges i det rådande forskningsläget, hade det inte påverkat avhandlingen i negativ riktning.

När det gäller den statliga dimensionen av mötet mellan krona och undersåtar visar Persson hur staten, särskilt från och med 1580-talet, skärpte sitt grepp om Danmark generellt och Göinge härad specifikt. Häradets särartskriterier, främst halvskattesystemet, som man delade med Halland och Blekinge, men också rättsväsendet och den militära organisationen gick från att ha varit, som Persson uttrycker det "delegerat kommunala" till "delegerat centrala". Vad Persson gör är att för Göinges del ingående belägga och fördjupa det som bland andra Erling Ladewig Petersen för dansk och Sven A. Nilsson för svensk del skulle ha benämnt "maktstatens" respektive "militärstatens" intåg i lokalsamhället. Persson visar också tydligt hur detta intåg ackompanjerades av en patriotisk retorik.

Problemet är att böndernas del av interaktionen är alltför nedtonad. Delvis beror det på källsituationen. Vi som ägnat oss åt att försöka studera danska bönders villkor och föreställningsvärldar före 1600-talets mitt möts av en minst sagt prekär brist på källor. De inkomna handlingarna till det danska kansliet är sporadiskt bevarade. Domstolsmaterial saknas i princip helt och hållet för de danska riksdelar som erövrades av Sverige under 1600-talet.

När det gäller 1500-talet har Persson inga större problem med att låta oss åtminstone ana Göingeböndernas agerande och föreställningsvärldar. I avhandlingens utan tvekan starkaste avsnitt, kapitel 3, analyseras ingående hur interaktionen såg ut, framförallt i samband med yttre hot. Här tränger böndernas röster fram till eftervärlden i samband med de två gränskommissionerna 1555 och 1603. Persson visar övertygande hur Göingebönderna hade identitetsföreställningar om dels en tillhörighet till Danmark dels till häradet i sig. Det riktigt intressanta i analysen är att dessa identiteter inte alltid samspelade. Vid vissa tillfällen, visar Persson, upphävde bönderna samhörighetskänslan med den danska kronan. Detta visar på ett mycket intressant sätt att nationella/patriotiska identiteter ännu inte blivit fixerade på ett bredare folkligt plan.

Tyvär tygtnar bönderna nästan helt och hållet när Persson studerar reaktionerna mot kronan i samband med att häradets särprivilegier försvinner under 1600-talets första hälft. Jag

vet att gotlänningarna skrev om inte flitigt så relativt regelbundet till sin danska överhet, åtminstone tio skrivelser skickades från Gotland till Köpenhamn under perioden 1620–1645, flera av dem är bevarade i kansliets inkomna handlingar. Jag har svårt att tänka mig att Göingebönderna upphörde att föra en dialog med centralmakten under de sista decennierna som dansk riksdel.

I stället får vi möta dem som statistik i retteringsdomar (högre rätt) och i saköreslängder. Särskilt när det gäller det sistnämnda källmaterialet glider Perssons analys över i en studie av brottslighetens karaktär i Göinge. Persson för här fram flera intressanta funderingar kring hur olika typer av brottskategorier skall tolkas. Att studera brott mot staten är naturligtvis helt relevant, men när han analyserar våld och sedlighetsbrott blir det uppenbart att han inte satt sig in i det minst sagt omfattande forskningsläge som under de senaste decennierna berört just brottslighet i det tidigmoderna bondesamhället.

Jag saknar till exempel hänvisningar till och diskussion kring Erling Sandmo som specifikt studerat våld i lokalsamhället i relation till statsmakten, dessutom under ungefär samma undersökningsperiod och med samma rättssystem som i Göinge. Jag håller helt enkelt inte med om att det omfattande vardagsvåldet mellan Göingebönder skulle ha varit orsakat av statens intåg. Andra, som exempelvis Heikki Ylikangas, Lars Olof Larsson och Jan Sundin har istället diskuterat förekomsten av eventuella regionala våldskulturer, bland annat i gränsområden. Ylikangas vad gäller Finland, Larsson och Sundin specifikt just gränslandet mellan Göinge och Småland.

Trots mina kritiska reflexioner så är det ett faktum att Perssons avhandling, med eller utan Simmel, ger ny fördjupad kunskap om ett specifikt bondesamhälle och därmed ett nytt intressant jämförelseobjekt för kommande studier. Särskilt vad gäller böndernas identitetsföreställningar. Det skulle vara mycket intressant, och jag tror Persson är rätt man för jobbet, att få följa Göingeböndernas politiska kultur och i synnerhet deras föreställningsvärldar över en längre tidsperiod. Varför inte in i den så kallade "svenska" tiden efter 1658?

Jens Lerbom

Präst, stånd och stat. Kung och kyrka i förhandling 1642–1686

Cecilia Ihse

STOCKHOLM STUDIES IN HISTORY 78,

STOCKHOLM 2005, 219 s.

Gemensamt för forskningen om den tidigmoderna svenska statsbildningen är att den inte på ett tillfredsställande sätt har fokuserat på prästerskapets och kyrkans roll i denna process. Det menar i alla fall Cecilia Ihse, som i sin avhandling *Präst, stånd och stat* vill råda bot på det missförhållandet.

Ihse problematiserar bilden av prästerskapet både som ett fritt och självmedvetet stånd och som en grupp vars handlingsutrymme kraftigt beskars efter reformationen och framöver. Hon tar avstamp i 1640-talet då de klara och orubbliga konturerna av prästerskapet som ett politiskt stånd knätsats. Då hade tidigare kungliga anspråk på en mer eller mindre världslig kontroll över kyrkans angelägenheter bordlagts. Avhandlingens undersöker förhållandet mellan kung och kyrka med syftet att analysera dels prästeståndets bemötande av kungliga krav, dels kungamakts syn på prästerna och deras samhällsuppgift.

Tesen är att kyrkan i stor utsträckning var med och organiserade den svenska statsbildningen och stormaktsväldets ”exemplösa framgångar” (se s. 36). Det var med kyrkans bistånd som statsmakten kunde nå ut till alla delar av riket. Detta är väl knappast någon ny tolkning, men om jag förstår Ihse rätt så utgår hon från att det skedde med hjälp av en från statsmakten förhållandevis oberoende kyrka som kunde ställa stora krav på staten för att agera i dess tjänst. Någon annan tolkning kan man knappast göra med tanke på att Ihse använder sig av Jan Gletes modell för decentraliserad maktutövning. Glete framhåller att staten till följd av sin kraftiga tillväxt mer eller mindre tvingades att delegera framför allt försvarsuppgifterna till fristående aktörer. Detta är närmast att se som ett köpsläende mellan oberoende parter. Utöver detta figurerar begreppet *särskiljandets princip* som en röd tråd genom hela avhandlingen. Genom att hävda denna princip poängterade kyrkan noga

att man inte borde sammanblanda andligt och världsligt regemente. Man positionerade sig som en maktfaktor.

Det finns idag ett stort internationellt forskningsfält som behandlar den tidigmoderna statsbildningsperioden. Det som framförs som nya forskningsresultat kan i själva verket ha många årtionden på nacken i en internationell kontext. Mycket av 1900-talets tyska ständerforskning med framhållandet av en dualistiska ständerprincip känns igen i Ihses resonemang. Det gäller inte minst huvudanalysen av prästernas krav på beskydd från kungamakten för att de i sin tur skulle bevilja medel till skatter o.dyl. Det vi med säkerhet vet idag är att statens maktutövning inte var absolut eller ovillkorlig. Det är således inte längre särskilt nykommet att betona förhandlingsperspektivet mellan stat och samhälle.

Ihse vill alltså ge prästerna en viktig roll i den svenska statsbildningsprocessen, bland annat som ett politiskt riksstånd som var med och formade den tidigmoderna nationalstaten genom förhandling med kungamakten. Prästerna kunde tveklöst positionera sig gentemot kungamakts krav och det var inte lätt att få dem att agera som språkrör och propagandainstrument. Därmed bryter Ihse med den dominerande åsiktsriktning som framhåller kyrkans inlemmande och underordnande i staten efter reformationen. Men samtidigt blir hon en förespråkare för denna riktning när hon menar att prästernas roll i riksdagen var beroende av de villkor som gavs av kungamakten och av de maktförhållanden som ”för tillfället var aktuella”. Riksdagen var en arena för kungamakten och dess resursexploatering. Prästeståndet agerade som dess ideologiska och propagandistiska förlängda arm. Inte heller genom den så kallade besvärsinstitutionen hade prästerskapet ett riktigt effektivt redskap i sin tjänst. Det var på kungamakts villkor som prästerna ingav sina besvär. Ihses oklara positionering följer läsaren genom hela avhandlingen och känns stundtals som följden av ett något otillfredsställande heuristiskt angreppssätt. Jag har också ganska svårt att se Gletes modell som relevant för förhållandet mellan kungamakten och präster. Därtill var de senares roll i statsbildningen i denna Ihses version alltför villkorlig. Prästerna fick i slutändan ”ge” betyd-

ligt mer än de kunde "ta". Förhandlingarna och köpsläendet var produkter av kunglig maktteknik. Oaktat detta är perspektivet spännande och man hade gärna sett att Ihse utvecklade grunderna för denna sofistikerade interaktion ännu mer. Varför tillät kungamakten en till synes demokratisk förhandlingspraxis? Här fastnar helt enkelt Ihse mellan utgångspunkterna, som hon inte gärna vill släppa, och de resultat som hennes analys leder till.

Avhandlingen framstår genomgående som alltför präglad av oklara slutsatser för att den skall kännas som ett oumbärligt bidrag till kunskapen om den svenska statsbildningsprocessen och prästerskapets roll däri. Den är dessutom alltför lite fokuserad på realpolitiska händelser som till exempel reduktionsriksdagen 1680 (den förbigås med tystnad) och prästerskapets roll i de under 1600-talen nyerövrade landskapen. Här finns ju material till en minst sagt spännande analys av kung och präster både i förhandling och i konflikt.

Det är bra att Ihse sätter den av många forskare så omhuldade svenska särarten och den svenska ständsriksdagen i delvis nytt ljus. Detta gör hon bland annat genom att problematisera riksdagsprästernas inställning och framhålla oviljan inför de impopulära vistelserna på riksdagarna. Man var inte sena med att hitta på ursäkter och skäl för att slippa resa och betydelsen av vistelsen på riksdagen var för prästerna knappast politisk, utan snarare personlig med knytandet av nya kontakter o dyl. Analysen av kyrkans och teologins rättfärdigande av "det goda kriget", försvarskriget, är också intressant, inte minst när man sätter detta tänkande i kontrast till de krasst strategiska och logistiska perspektiv som mer eller mindre tvingade den svenska stormakten till aggressiva angrepps-krig. Läsaren får också en god blick i den sociala stratifieringen av prästerskapet och den makthierarki som rådde inom ståndet. Sett ur ett tidigmodernt statsbildningsperspektiv är det angeläget att Gletes teori om den decentraliserade militärstaten lyfts fram, framför allt som en utmanare till de dominerande svenska forskningsriktningarna. Sedan är det en annan sak att den inte är direkt applicerbar på förhållandet mellan kungamakt och prästerskap.

Stefan Persson

"I fattiga omständigheter". Fattigvårdens former och understödstagare i Skellefteå socken under 1800-talet

Elisabeth Engberg

UMEÅ UNIVERSITET, 2005, 365 s.

Att fördjupa bilden av Fattigsverige har varit ett av Elisabeth Engbergs syften med avhandlingen "I fattiga omständigheter". Hennes arbete utgör ett intressant tillskott till kunskapen om hur fattigvården kunde te sig i Sverige långt före folkhemmets epok. Engberg genomför en lokalhistorisk studie över understödstagarnas villkor i en traditionell norrländsk landsbygdssocken, Skellefteå socken. Håri ligger en del av det unika i hennes arbete, nämligen att genom bystämmoprotokoll teckna en mycket detaljerad bild över den egalitära solidariteten som fanns inom socknen. Samtidigt som detta är en stor tillgång finns här givetvis också ett problem genom att det är svårt att generalisera de resultat som framkommer. Detta kanske ändå inte är något problem utan snarare en styrka eftersom den lokala friheten att organisera fattigvården var stor och därmed olikartad i socknarna och sannolikt i Sverige i övrigt.

I den traditionella historieskrivningen brukar året 1847 beskrivas som en vändpunkt i fattigvårdens historia. Det är säkert riktigt om man har ett uppifrånperspektiv, men inte självklart om utgångspunkten är vad som ägde rum lokalt. I Skellefteå dominerade kringgångssystemet, fattigunderstödd i natura och fortfarande i slutet av 1800-talet saknades fattighus. Lokalt gällde en regelsamling som antagits 1846, vilket gav socknen rätt att inte fullt ut följa reglerna från 1847 års centrala fattigförordning. Detta sätter fingret på en intressant fråga, nämligen: I vilken grad är centrala förordningar resultatet av sådan som ligger i tiden och som redan finns lokalt? Å andra sidan kan kontaktnätet inom landet vara så starkt att det som finns med i underlaget för att skriva centrala förordningar läcker ut och påverkar det lokala aktörerna innan stadgan är färdigbehandlad och antagen.

I Skellefteå ligger vändpunkterna inom fat-

tigvården snarare 1838 eller på 1860-talet än kring stadgan från 1847. År 1838 skapades ett decentraliserat fattigvårdssystem i Skellefteå grundat på byarnas organisation. Dessa uppvisar sinsemellan olika mönster, men skapade ett system med direktkontakt med dem som behövde hjälp och genom detta blev det lättare att urskilja vilka som behövde hjälp och inte. Den övergripande principen var självförsörjning och den grupp man intresserade sig mest för var så kallade arbetsföra fattiga. En olikhet Engberg identifierar är att byar med liten social skiktning också uppvisar mer sociala lösningar än dem med större social skiktning där man i högre grad vill utskilja de fattiga och placera dem i periferin. Genom decentraliseringen kunde fattigvården dra nytta av det Peter Aronsson beskrivit som en form av lokalt medborgarskap – en känsla av delaktighet kombinerad med rättigheter och skyldigheter långt innan man kan tala om medborgarskap modern mening.

Fattigdom är ett relativt begrepp. Många levde så nära gränsen till absolut fattigdom att de påverkades starkt av strukturella kriser och "dåliga år". Vi får en bild av den process som kan leda till svår fattigdom från fattig till fattigare etc. Den grupp som hade det svårast var personer utan eget nätverk. Vårst var det för äldre ensamstående kvinnor. Detaljeringsnivån gör det möjligt att finna mönster i den speciella undersökning som gjorts över understödstagarnas särdrag. Arbetsföra fattiga med hushållsansvar prioriterades, utgångspunkten var att männen skulle vara familjeförsörjare. De medelålders fattigvårdstagarna var ofta sjuka eller hade någon sorts handikapp. Genom detaljeringsnivån i Engbergs studie kan man studera orsakerna till den fattigdom som ledde till samhällshjälp. Hon visar att denna hänger samman med flera samspelande faktorer: livscykelns förändringar, svaga sociala nätverk, kön och personliga riskfaktorer.

Elisabeth Engbergs bok är lättläst och väl-disponerad varför den lämpar sig för kurser såväl inom grundutbildning som i fördjupade studier. Till exempel passar den genom sin pedagogiska uppläggning väl för olika specialkurser i svensk socialhistoria.

Hans Nilsson

Nordisk katolicism.

Katolsk mission och konversion i Danmark i ett nordisk perspektiv

Yvonne Maria Werner

CENTRUM FÖR

DANMARKSSTUDIER, MAKADAMS FÖRLAG,

GÖTEBORG 2005. 454 S.

Den katolske kirke i Norden har i moderne tid en 150-årig historie, men hvad den historie indebar har på mange måder været et marginaliseret og overset forskningsfelt. Det billede har den svenske historiker Yvonne Maria Werner gjort sit for at vende gennem etablering af tværfaglige nordiske forskningsprojekter og ikke mindst gennem adskillige publikationer fra egen hånd. I 2002 udgav hun *Kvinnelig motkultur og katolsk mission*, der omhandler det franske ordenssamfunds Sankt Joseph Søstrene etablering og indsats inden for skole- og hospitalsvirksomhed i Danmark og Sverige 1856–1936. Nu er et nyt omfattende værk kommet fra Werners hånd: *Nordisk katolicism. Katolsk mission og konversion i Danmark i ett nordisk perspektiv*. Fokus er her den katolske kirkes missionsvirksomhed, udtryk, strategier og resultater i protestantiske Skandinavien. Perioden der dækkes er fra midten af 1800-tallet frem til vor tid. I bogen er specielt danske forhold i fokus, og det har sin forklaring i, at den katolske kirkes (gen)etablering i Skandinavien først og fremmest blev muliggjort, fordi Danmark fik religionsfrihed med Grundloven af 1849, mens Norge og Sverige på det tidspunkt fortsat havde restriktioner mod "fremmede" religionssamfund.

Den katolske kirkes væsentligste formål med sin etablering i Norden var, at få de lutherske nordboere til at vende tilbage til moderkirken, og i Danmark var der mærkbar succes med dette projekt i løbet af få årtier. Omkring år 1900 konverterede 200–300 danskere årligt til den katolske kirke med den konsekvens, at mange af de katolske menigheder næsten udelukkende bestod af konvertitter. Konvertitterne var oftest ganske almindelige mennesker, men en væsentlig faktor i selve missionen var dog også, at adskillige kendte kulturpersonligheder

også var at tælle i konvertiternes række, og de trak i høj grad nye konvertitter til. På grundlag af disse iagttagelser stiller Werner spørgsmålene: Hvad fik mennesker til at konverterer til den katolske kirke? Hvad var deres motivation? Og – fandtes der konventioner om, hvordan en konversion egentlig burde udforme sig? Spørgsmålene analyserer Werner inden for rammen af katolicismen set som en modkultur i det moderne samfund og fænomenet miljøkatolicisme, forstået som den ultramontane livsform, hvor kirke- og trosliv, identitet og livsstil opfattes som integrerede størrelser i det enkelte menneskes liv og virke.

Bogen er opdelt i tre dele. Første del omhandler den katolske mission i Danmark i relation til opbygning og udvikling, faser og strategier, og relationer på godt og ondt til det danske samfund. Det giver et godt samlet overblik over kirkens historie i de nordiske lande. I andel del er temaet danske konvertitter og nordisk katolicisme. Her undersøges det om den katolske kirke havde succes med at udvikle en specifik dansk eller nordisk katolicisme eller om der snarere var tale om en dansk variant ud fra et udenlands forlæg. I tredje og konkluderende del sættes der fokus på katolsk missionsvirksomhed og konversionsbevægelse i Norden i en komparation med den katolske kirkes udvikling efter Andet Vatikankoncil i 1960erne og de katolske traditionalistiske bevægelser, der opstod i kølvandet heraf i protest med koncilets reformer. Endelig foretages der en højaktuel og særdeles relevant komparation med de islamiske trossamfund, der er virksomme i de nordiske lande i dag. I den henseende er en af Werners pointer, at antikatolicismen var en del af den nordiske mentalitet i den betydning, at frem til 1960erne blev katolicismen i nordisk (og lutheransk) sammenhæng oftest fremstillet som en trussel mod nordiske værdier og identitet. I dag er det sådan at islam i vid udstrækning har overtaget den rolle.

Werner kommer frem til, at de nordiske konvertitter var brobyggere både i forhold til egen lokale katolske kirke og det omgivende protestantiske samfund – og det skyldtes, at de katolske menigheder var domineret af konvertitter. Denne dominans forhindrede til dels, at

indvandrende katolikker blev integreret i samfundet. Det forhold ændrede sig ikke efter Anden Verdenskrig, hvor den store tilstrømning af katolske indvandrere blot medførte, at de formede egne menigheder, som sjældent tiltrak konvertitter. Werner konkluderer dog alligevel, at den nordiske katolicismes udvikling kan ses som et vellykket eksempel på at marginalisering og diskriminering erstattes af integration og accept.

På grundlag af en analyse af konvertitberetninger konkluderes det endvidere, at før Andet Vatikankoncil indebar religiøs konversion, at man overgik til et nyt meningssystem, som omfattede afstandtagen fra mange af det omgivende samfunds normer og værdier. Man fik en ny identitetskonstruktion. Det betød, at konversion ikke blot var en bekendelse til den katolske kirkes autoritet og autoritære samfundsopfattelse. Det var også et individuelt valg, og det bidrog til den udvikling i pluralistisk og individualistisk retning, som kendetegnede den generelle kulturelle moderniseringsproces – og det var præcist det den katolske kirke bekæmpede. Den modsætning opløstes efter Andet Vatikankoncil, hvor den katolske kirke begyndte at anerkende det moderne samfund. Werner konkluderer, at det er en af de faktorer som gør, at den katolske kirke anses som berettiget i det nordiske samfund i dag.

Werners grundlag for analysen er et imponerende kildemateriale lokaliseret i de nordiske lande, Frankrig, Italien og Vatikanet, og det danner bl.a. grundlaget for en overbevisende demonstration af katolske præsters og kvindelige ordenssamfunds betydning for missionens succes i Norden. Dertil anvendes en omfattende litteratur i form af konvertitberetninger og forfatterskaber af fremtrædende nordiske kulturpersonligheder og konvertitter som litteraterne Johannes Jørgensen, Peter Schindler og Sigrid Undset. Samlet anvendes dette store kildemateriale til en minutøs behandling af bogens emne – mission og konversion – og konteksten hertil er en fornem fremstilling af den katolske kirkes historie i de nordiske lande i moderne tid. I lyset af bogens omfang, rigdom på detaljer og mange opgørelser i tal savnes et stikordsregister og dertil at statistikken var illustreret gennem tabeller. Werner

har med denne bog givet et væsentligt bidrag til og nye perspektiver på den nordiske kultur- og kirkehistorie.

Susanne Malchau

Kön, lön och karriär. Sjuksköterskeyrkets omvandling under 1900-talet

Sune G. Dufwa

VÄXJÖ UNIVERSITY PRESS,
ACTA WEXIÖNSIA NR. 40,
GÖTEBORG 2004. 246 s.

Sjukgymnasten – vart tog han vägen? En undersökning av sjuk- gymnastyrkets maskulinisering och avmaskulinisering 1813–1934

Anders Ottosson

HISTORISKA INSTITUTIONEN,
GÖTEBORGS UNIVERSITET 2005. 423 s.

Sune G. Dufwa och Anders Ottosson har utkommit med två närliggande avhandlingar som behandlar sjuksköterske- och sjukgymnastyrket ur en slags omvänd könsproblematik. Fokus ligger här på den manliga sjuksköterskans inträde i yrket 1951/53, respektive på den manliga sortin från sjukgymnastiken 1934. Det handlar alltså om vad som händer, arbetsmarknadsmässigt och socialt konstruktivt, när män och maskulinitet förs in i en starkt feminin sfär, samt förs ut ur en starkt maskuliniserad dito. Båda de här studierna torde därför kunna erbjuda en del fräscha svar i ett forskningsfält som dominerats av det ensidiga perspektivet med kvinnors inträde på en rad manligt kodade arenor och arbetsplatser.

Dufwas undersökning vacklar dock redan från start mellan ett försök att skriva sjuksköterskeyrkets historia (till stor del byggt på en redan skriven historia) och vad som sker då män får tillträde till yrket. De långa historiska bakgrunderna på nationell nivå är ofta helt i avsaknad av konflikt- och genusperspektiv, vilket

skapar en kraftigt obalans då undersökningen förs ner på den lokala nivån och männens inträde. Därtill använder Dufwa de oerhört trubbiga instrumenten "hegemonisk maskulinitet" och "genussystemet"/"patriarkatet" i sin analys, vilket medför att han förutsätter att en konflikt måste uppstå då konceptet med "mannen som norm" tränger in på den feminina arenan. Problemet är bara att antalet utbildade manliga sjuksköterskor under hela den undersökta perioden (1951–2001) aldrig är högre än 8 procent. De framstötter som gjordes om ett mer "könsneutralt" namn på sjuksköterskan motades därför fullständigt i grind. Studiet av lönerna och karriärväg ger resultatet att det gamla statliga löneklasssystemet var extremt jämlikt fram till 1986 och när det följdes av ett system med individbaserade löner fortsatte skillnaderna att vara mycket små. Den stora skillnaden visade sig istället vara att det främst var kvinnor som gjorde karriär.

När det sedan gäller fackligt arbete kan Dufwa visa att män hade en viss överrepresentation som förtroendevalda på lokal nivå under 1970- och 80-talen. Detta tar han som intäkt, utifrån Heidi Hartmanns tes om att män kontrollerar kvinnors arbete genom fackföreningarna, för att män "ockuperade" fackliga uppdrag. Vidare frågar han sig om denna överrepresentationen möjligtvis kan ha något att göra med det lönelöft som sjuksköterskeyrket fick i mitten av 1990-talet och som gjorde att de passerade de manliga industriarbetarna. Bara detta visar att Dufwa sitter fast som ett i analytiskt-determinerande skruvstäd då han aldrig ens tar upp det faktum att, trots den manliga överrepresentationen, kvinnorna hela tiden befann sig i förkrossande majoritet när det gällde de fackliga förtroendeuppdragen. Ett annat exempel som visar på Dufwas analytiska blindhet är då han i slutsatserna klämmer i med en klyscha som: "Vi kan vara förvissade om att ett stort och kvinnodominerat förbund håller jämställdhetstanken högt", med innebörden att kvinnor är av naturen "goda" och att män därför av nödvändighet är de "onda." Ändå har han konstaterat att de kvinnliga sjuksköterskorna utnyttjade traditionell facklig strategi för att höja lönerna på bekostnad av de kvinnliga undersköterskorna och vårdbiträdena.

Sjuksköterskeyrket förefaller alltså under hela perioden ha karakteriserats av en stark feminin hegemoni – ett begrepp som Dufwa omnämner endast i samband med de vunnna namnstriderna – och vars brukande på ett bättre sätt kunde ha "avslöjat" en eventuell könskonflikt. Men detta politiskt inkorrekta perspektiv kan inte Dufwa hantera, vilket exempelvis leder till att frågan om varför manliga sjuksköterskor slutar oftare (28 procent) än kvinnliga (15 procent) besvaras med att män av tradition skaffar sig en större marknad att sälja sina tjänster på, och inte med att de kanske blev utmobbade pga. att de utgör en minoritet – ett perspektiv som på några enstaka ställen lyser igenom i avhandlingen. Detta bortser Dufwa i stort sett ifrån eftersom han envist håller fast vid tanken om den manliga hegemonins förhärskade herravälde över samhället.

Till skillnad från Dufwa berättar Anders Ottosson en oskriven historia som han menar har glömts på ett närbesläktat sätt till hur kvinnors historia trängdes undan i den allmänna historieskrivningen fram till 1970-talet. Undersökningen tar avstamp i den externa bilden av sjukgymnastikyret såsom den framkommer i en undersökning gjord 1985. Där uppvisar det sig en rad anomalier ifråga om yrkets könskodning, löneläge och grad av autonomi. Numera ses yrket som traditionellt kvinnligt, men fram till ca 1900 hade majoriteten av sjukgymnasterna varit adliga officerare eller högborgerliga män med stark autonomi och högt vetenskapligt renommé. Det är den här förträngda könsomkodningen som är avhandlingens centrum och Ottosson analyserar den som en könskamp mellan manliga sjukgymnaster och manliga läkare – med andra ord som en homosocial uppgörelse utan inblandning av kvinnor eller femininitet.

Sjukgymnasten – vart tog han vägen? är således ytterligare en reaktion på den svenska kvinno-/genushistorieskrivningen som behärskats av paradigmatiske förklaringsmodeller som "könsmaktsordning", "genussystem" och "patriarkat", vilka har lämnat föga analytiskt utrymme för dialektiska studier av män och maskulinitet utan att dessa reduceras till den enda funktionen som förtryckande norm. Istället för att se mäns homosocialitet som ett uttryck för

samförstånd väljer Ottosson att koncentrera sig på den schism som uppstod på det medicinska slagfältet under 1800-talet och detta eftersom han menar att vetenskaplighet och autonomi inte kunde betraktas eller reduceras till något kvinnligt vid denna tidpunkt. För att bena upp den helmanliga omkodningen av sjukgymnastikyret använder han begreppet "avmaskulinisering", med innebörden att då de manliga attributen ett efter ett avlägsnades från yrkesidentiteten så feminiserades inte detta per automatik. Istället skapades ett neutralt tomrum som under 1900-talet har fyllts av kvinnliga sjukgymnaster, som därmed intog redan underordnade (egentligen manliga) positioner gentemot konfliktens segrare, de manliga läkarna. Kvinnorna kunde med andra ord träda in på en under 1800-talet hypermaskulin arena först efter det att alla manliga attribut, och därmed alla män, hade undanröjts i en helmanlig kamp. Detta ger onekligen en annorlunda bild än den som vanligen förekommer i genushistoriska studier när det gäller feminisering av arbetsplatser. Studiens definition av avmaskulinisering fungerar också utmärkt på ett instrumentellt plan, men det är svårt att se ett vidare användningsområde för begreppet då den högst speciella situationen med ett "neutralt tomrum" snarare framstår som ett undantag än en regel.

Avhandlingens behållning ligger dock inte så mycket på det genushistoriska planet som på det medicinskhistoriska. Ottosson gestaltar ingående de manliga sjukgymnasternas historia och deras furiösa kamp mot läkarna likt en detektivhistoria, vilket rent framställningsmässigt har både för- och nackdelar. De retoriska frågorna duggar tätt och texten är överlag omständlig eftersom Ottosson förefaller ha haft svårt att *kill his darlings*. Det är likväl fascinerande att läsa om den förnuftslena tilltron på sjukgymnastiken som ett mekaniskt läkemedel, likvärdigt med de kemiska läkemedlen i en tid då striden mellan naturfilosofin och naturvetenskapen – företrädda av två statligt legitimerade institut, Kungliga Gymnastiska Centralinstitutet och Karolinska Institutet – ännu inte hade avgjorts. Exotiskt klingande behandlingar som major Thure Brants livmodersmassage, liksom andra gymnastiska botemedel mot

allehanda upptänkliga sjukdomar, sågs inte som kvacksalveri (eller idag som alternativmedicin), utan som högst vetenskapligt tillämpbara, inte sällan i stark konkurrens med läkarvetenskapens mixturer. Allt förtroende emanerade från Linggymnastiken – en av Sveriges största kulturexporter genom tiderna, enligt Ottosson – vars piedestalposition i det svenska samhället inte stjälpes förrän en bit in på 1940-talet. Det är också friläggandet av denna ”dolda” historia, att en viss typ av kunskap sanktioneras som vetenskap vid en viss tidpunkt, men att dess status inte för alltid är given, som kanske i högre grad skulle ha analyserats som en (nödvändig?) beståndsdel i konstruktionen av maskulinitet och vetenskap. Det hade skapat mer friktion i förhållande till forskningsläge och teorikomplex.

De manliga sjukgymnasterna och de manliga sjuksköterskorna levde tidsmässigt långtifrån varandra och under helt olika materiella och kulturella premisser, ändå utgår både Dufwa och Ottosson relativt oproblematiskt från samma mycket diffusa men determinerande bild av maskulinitet, hämtad från svensk kvinno-/genusforskning. Detta sätter en viss problematik under luppen som ingen av dem egentligen går i clinch med. Dufwa accepterar bilden som ett faktum, medan Ottossons lösning framstår som en provisorisk engångslagning hos tandläkaren. Trots de goda förutsättningarna går det således att summera den här recensionen med orden: På genusfronten intet nytt.

Tommy Gustafsson

Hemmabolsjevikerna. Den svenska socialdemokratin, ryska bolsjevikerna och mensjevikerna under världskriget och revolutionsåren 1914–1920

Aleksander Kan

CARLSSONS FÖRLAG, STOCKHOLM 2005.

522 s.

Hos østeuropæiske historikere møder man ofte en imponerende grundighed og kærlighed til detaljen. De glæder sig over hver en sten, de

har vendt på deres vej gennem arkivet, og deler rundhåndet ud af deres resultater, så man til tider kan føle sig stopfodret med fakta. Aleksander Kans bog *Hemmabolsjevikerna* om forbindelserne mellem den russiske og den svenske venstrefløj i årene mellem 1914 og 1920 hører hjemme i den kategori.

Bogens hovedærinde er at afdække den betydning, som de svenske socialister havde for den russiske revolution. Her fungerede Sverige som bro først mellem Rusland og det socialistiske eksilmiljø i Europa, senere mellem bolsjevikregeringen og den øvrige europæiske venstrefløj. Det gør den først og fremmest grundigt, og i glimt får man indblik i en spændende historie om en verden af revolutionære ildsjæle omkring 1. verdenskrig. Denne historie overskygges dog oftest af en mur af fakta, navne, datoer og labyrintiske detaljer, som fører væk fra den egentlige historie, snarere end at underbygge den. Et eksempel er overfloden af personer. De fleste sider indeholder således 5–10 forskellige personnavne, hvoraf de fleste kun nævnes flygtigt. For at give et indtryk findes der i navneregisteret 189 navne, som kun nævnes på en enkelt side. Det vil sige, at læseren konstant bliver præsenteret for en personkreds, som forsvinder ud af historien, lige så hurtigt, som den er præsenteret. Dertil kommer det store galleri af tilbagevendende personer, små og store begivenheder, citater og gennemgang af især brevvekslinger, som fylder langt størstedelen af bogen.

Af de væsentligste emner, som bliver dækket, er det russiske emigrantmiljø i Stockholm før revolutionen, Hjalmar Brantings involvering i den russiske revolution og Zimmerwald-bevægelsens rolle mens dens hovedkontor lå i Stockholm.

Man bliver overrasket over, hvor stor en rolle Stockholm spillede for det russiske emigrantmiljø, og hvor meget svenskerne involverede sig i de russiske begivenheder. Men igen drukner miljøskildringen i navne og datoer for ophold og rejser. Kans ambition synes mest af alt at være at samle og gengive kilderne med så meget indhold som muligt. Man kunne godt savne en inddragelse af for eksempel sociologisk metode for at få en mere sammenhængende beskrivelse af emigrantmiljøet.

I stedet for syntese får man detaljer. Personerne og deres kontekst kommer ikke til at stå levende og klart for læseren, de er sjældent personer med motiver og egen historie og forbliver derfor tomme skaller med et navn og eventuelt en politisk etiket som for eksempel bolsjevik eller socialrevolutionær.

I afsnittet om Branting får man noget mere at vide om personen Branting og hans forbindelser til mensjevikkerne. Men igen er det et portræt uden kød og blod. Her er det oven i købet dobbelt ærgerligt, fordi Branting med sin uforbeholdne afvisning af Lenin og bolsjevikkerne og holden fast ved en demokratisk socialisme kunne fungere som en kontrast til de socialister, der lod sig friste af det sovjetiske diktatur. En sådan kontrast kunne have givet en interessant indsigt i det skel, som den russiske revolution satte i den socialistiske bevægelse. I stedet når Kan i sidste kapitel til den simple og noget forudsigelige konklusion at SAP støttede mensjevikkerne, mens SSV (det senere SKP) støttede bolsjevikkerne.

I kapitlet om Zimmerwaldbevægelsens år i Stockholm forsøger Kan at opvurdere den betydning, som bevægelsen havde efter den russiske revolution. Dette må siges at lykkes godt og er blandt de interessante resultater, som Kan præsenterer. Zimmerwalds hovedkvarter i Stockholm under den meget aktive Angelica Balabanova fungerede som et internationalt samlingspunkt og talerør for den isolerede sovjetregering i årene lige efter revolutionen. Stilen med en overflod af overflødige detaljer beholdes dog, den gode pointe kunne underbygges med meget mindre og dermed gøres mere letlæst.

Ud over den tunge stil lider bogen af et normativt underskud, der gør den problematisk på et andet niveau. Med den viden, vi i dag har om bolsjevikernes terrorregime, også før Stalin, er det mærkværdigt at læse en bog om regimets støtter i Sverige, som ikke på nogen måde forholder sig normativt til det reelle fravalg af demokratiet og tilslutning til den bevidst kyniske leninisme, som hjemmebolsjevikkerne gjorde. Dette valg rejser et normativt problem for historikeren, der må gå videre end bare at citere aktørerne. Enten må historikeren tage eksplícit stilling til datidens konfrontation mellem

demokrati eller totalitarisme eller i det mindste nævne paradokserne i, at forkæmpere for fred og demokrati i praksis og med åbne øjne støttede Lenins diktatur og angrebet på Polen i 1919. Et alternativ ville være en hermeneutisk tilgang, hvor motiverne til støtten blev undersøgt for at forstå det umiddelbart uforståelige: Hvilke erfaringer gjorde, at man så helhjertet støttede diktaturet og troede på verdensrevolutionens blændværk? Begge tilgange forsømmes i faktastrømmen. I stedet får man ukommenterede citater og fakta, som ikke fører til den refleksion, som emnets alvor gør nødvendigt.

Således giver bogen kun halve svar på sine spørgsmål. Man lukker den, ør i hovedet af de mange fakta, men ikke særlig klogere. Den vil nok ende som et opslagsværk for de få historikere, der har brug for detailviden om emnet, og her vil den gøre nytte. Som en monografi for den almene læser kan den ikke anbefales.

Thomas Ekman Jørgensen

Politikens genusgrænser. Den kvinnliga rösträttsrörelsen och kampen för kvinnors pliktiska medborgarskap 1902-1921, *Josefine Rönnbäck*

ATLAS, STOCKHOLM 2004. 405 s.

Demokrati är i en västerländsk kultur ett eftersträvaransvärt och positivt laddat begrepp och för att kunna tala om att demokrati föreligger är allmän rösträtt en nödvändig förutsättning. När man har talat om ett demokratiskt genombrott har det dock ofta varit den allmänna rösträtten för män som man har syftat på. Josefine Rönnbäck tar emellertid i sin avhandling i historia upp kampen för, den kvinnliga rösträtten i Sverige och det är en välkommen nytolkning av hur kvinnor kämpade för och slutligen fick, det politiska medborgarskapet. Avhandlingens fokus ligger på Landsföreningen för kvinnans politiska rösträtt (LKPR) som bildades 1903. Genom att undersöka LKPR:s kamp ur ett brett perspektiv vill Rönnbäck blottlägga politikens genus och demokratiseringspro-

cessens genusstruktur. Hon tar upp själva organiseringen av kampen, konflikterna inom och utom föreningen samt idéerna bakom kampen. Hennes slutsatser är att LKPR var en nödvändig, om än inte tillräcklig, faktor för att den kvinnliga rösträtten skulle genomföras samt att själva kampen inte förändrade själva genusordningen utan främst medförde en ny genuskodning av rösträtt och politik.

Josefine Rönnbäck sällar sig till dem som betonar liberalismens betydelse för skapandet av det moderna Sverige. Att LKPR, som förening, var en viktig aktör i detta skeende vill hon lyfta fram och betona, något som hon menar tidigare forskning har försummat. Det är en väl genomförd undersökning med många intressanta resultat. Rönnbäck visar tydligt hur tankar om medborgarskap, nation och stat flätades samman och hon får fram en komplex bild av kampen för demokrati. Hon knyter också på ett konstruktivt sätt sitt empiriska material till en teoretisk diskussion om medborgarskaps genuskodning och till demokratiseringsprocessens konsekvenser för genusordningen. Hon tar också föredömligt upp de spänningar som fanns inom LKPR. De ledande inom föreningen var liberala medelklass- och överklasskvinnor och det var deras ideologi som genomsyrade föreningen. Det är emellertid främst när Rönnbäck skriver om hur LKPR var organiserat som de områden som orsakade konflikt tas upp. När hon kommer in på idéerna bakom blir konfliktperspektivet mindre tydligt och de grupper som inte delade den liberala ideologin blir märkvärdigt anonyma. Trots att Rönnbäck således betonar att hon vill visa på konflikterna inom föreningen, framstår LKPR idémässigt som en relativt homogen grupp. Rönnbäck's fokus på LKPR:s centrala nivå kan vara en av orsakerna till detta.

De idémässiga grundpelare som Rönnbäck lyfter fram är liberalismen, maternalismen och fosterlandskärleken. LKPR:s rösträttskamp var i mångt och mycket ett liberalt projekt, men genom sin kamp visade föreningen att den svenska liberala partipolitiken inte var så liberal att kvinnorna självklart räknades som fullvärdiga medborgare. Här fanns således ett glapp mellan liberalism som ideologi och liberalism som partipolitik. Klassaspekter-

na togs det heller ingen hänsyn till. Rönnbäck menar här att detta tyder på att dessa organisationer inte fullt ut anammade den liberala ideologins grundvärderingar. Här handlar det dock om hur man definierar liberalismen och frågan är om det är konstruktivt att tala om liberalism på ett sådant abstrakt sätt som Rönnbäck gör. Konflikterna om vems frihet som ska ha prioritet är ett reellt dilemma inom liberalismen och hur man löser detta får betydelse för den praktiska politiken. Detta går inte att bortse från.

Maternalismen och fosterlandskärleken är de två andra ideologiska grundpelarna som fanns inom LKPR. Rönnbäck lyfter föredömligt fram både maternalismens möjligheter och begränsningar. Maternalismen gjorde det möjligt för kvinnorna att agera inom det genuskontrakt som rädde, samtidigt som den begränsade de politiska arenor som kvinnor kunde agera på. När det gäller fosterlandskärleken pekar Rönnbäck på att LKPR hämtade kraft ur historiska myter för att omtolka dem i modern tappning. Detta är ett intressant och viktigt resultat som visar att det pågående skapandet och omskapandet av det moderna Sverige var fullt av referenser till såväl historien som framtiden. Det finns dock några problem med hur Rönnbäck ser på förhållandet mellan de här idéströmningarna och kvinnorna inom LKPR. Rönnbäck lyfter till exempel fram att både maternalismen och fosterlandskärleken var starka strömningar i tiden, men samtidigt uppfattar hon referenserna till dessa strömningar på flera ställen mer som strategier. Man kan fråga sig hur stor medvetenheten egentligen var om att dessa strömningar fungerade enande inom föreningen. Kanske är det så att dessa fenomen snarare pekar på de dikursiva begränsningar som fanns i tiden och som rösträttskvinnorna varken kunde, eller ville, överskrida? Fosterlandskärleken och maternalismen kunde också tolkas på olika sätt. Frågan är om alla inom föreningen egentligen gjorde samma tolkning. Genom att tydligare skilja mellan olika nivåer, mellan dikursiva begränsningar och strategier, hade Rönnbäck kunnat göra analysen tydligare.

Rönnbäck lyfter också fram att de svenska rösträttskvinnorna arbetade både på ett "svenskt" och på ett "kvinnt" vis. Varför val-

des dessa strategier? Vad innebar det egentligen att arbeta "svenskt"? Genom att mer explicit jämföra LKPR:s rösträttskamp med samma kamp i andra länder hade Rönnbäck tydligare kunnat svara på dessa frågor. Ett större grepp om rösträttsrörelsen, där även de socialdemokratiska kvinnorna och andra grupper som kämpade för kvinnlig rösträtt inbegripits, hade också vidgat synen på rösträttskampen. Ett problem är alltså att betoningen i avhandlingen ligger så starkt på själva föreningen LKPR. Övriga grupper och föreningar, till exempel de socialdemokratiska kvinnorna, men även högerkvinnorna, som kämpade för kvinnlig rösträtt försvinner och det finns en risk för att LKPR:s bidrag till att kvinnorna fick rösträtt betonas allt för mycket.

Dessa invändningar hindrar dock inte från att slutomdömet blir att Josefine Rönnbäcks avhandling, *Politikens genusgränser*, är en väl genomarbetad analys som ställer spännande frågor, ger många intressanta svar och inbjuder till ytterligare forskning om Sveriges demokratiseringsprocess.

Charlotte Tornbjær

Att föda barn – från privat till offentlig angelägenhet. Förlossningsvårdens institutionalisering i Sundsvall 1900–1930

Maria J. Wisselgren

UMEÅ UNIVERSITET, INSTITUTIONEN
FÖR HISTORISKA STUDIER, REPORT NO.
26 FROM THE DEMOGRAPHIC DATA BASE,
UMEÅ 2005. 194 s.

Maria Wisselgrens avhandling *Att föda barn* är den fjärde inom loppet av tio år som behandlar förlossningsvårdens historia i Sverige. De tre tidigare avhandlingarna har lagt tonvikten vid den nationella utvecklingen, och Wisselgren tar sig an uppgiften att skärskåda hur förlossningsvården politiserades och institutionaliserades på lokal nivå, närmare bestämt i Sundsvallsområdet. Det är ett förträffligt grepp eftersom ingen av hennes föregångare haft liknande ambition.

Wisselgren studerar den etablerade industristaden Sundsvall, som ingår i en relativt väl studerad region, speciellt vad avser industrialiseringsepoken, så det föreligger tidigare forskning att anknyta till. Dessutom har Wisselgren haft förmånen att ingå i en forskarmiljö som senast drivit projektet *Mot ett bättre samhälle: orsakerna till regionala skillnader i spädbarns- och barnadödlighet efter 1750*, av vilket avhandlingen är ett resultat. Vetenskapligt sett har det säkert varit lyckosamt att svenska socialhistoriska folkhälsostudier har intensivt studerat särskilt två regioner, nämligen Linköping-Norrköping och Sundsvallsområdet. På det sättet har den utvunna kunskapen blivit djupare och mer mångsidig än om forskarna valt att sprida sina resurser över fler geografiska områden.

Maria Wisselgren har valt att koncentrera sitt arbete på olika aspekter på en process där förlossningsvården, enligt henne, rörde sig från en privat till en offentlig sfär och där vården institutionaliserades och blev en offentlig angelägenhet i den politiska debatten och beslutsapparaten.

Det första empiriskt baserade kapitlet handlar om den diskurs som utvecklas kring moderskap och barnavårdsfråga på nationellt och lokalt plan. I fokus står den moderskapsideologi som utvecklades under decennierna kring år 1900 i Västeuropas intellektuella centra och som sedan spreds och nådde Sundsvalls kvinnor och män under den epok som studeras. Diskursen innebar bland annat att hufvudern delvis tvingades abdikera och att modern i familje- och hushållssammanhang blev "den centrala gestalt som skapar hemmet och håller samman familjen."¹ Wisselgren delar inte vissa andra forskares negativa syn på moderskapskulten utan framhåller att förskjutningen medförde att ansvar lades både på mödrarna själva och på samhället i situationer där barns hälsa och liv utsattes för risker. I det avseendet kan man utläsa att Wisselgren omfattar en typiskt svensk positiv statsåskådning där stat, landsting och kommun behandlas som varande i huvudsak humanitärt orienterade maktcentra.²

I kapitel 3 får vi besöka de institutioner som etablerades i Sundsvall för att skapa mer humana förhållanden, till att börja med främst

för den fattigaste kvinnan, när hennes graviditet löpte mot sitt slut. Före 1913 fanns endast två möjliga platser där en kvinnas födsel kunde äga rum. Det var det egna hemmet, om hon hade ett sådant, eller arbetsinrättningen, dvs. fattighuset. Vid slutet av perioden fanns naturligtvis hemmet kvar som alternativ, och faktiskt även arbetsinrättningen. Men utbudet av förlossningsplatser hade under tiden utökats med ett vårdhem och en avdelning på lasarettet, som snabbt kom att bli attraktiva alternativ för kvinnor ur alla klasser. Dessa nya inrättningar tycks relativt väl ha mött behovet av modern förlossningsvård för 1930 föds endast 20 % av barnen av hemmiljö. Deras mödrar föredrog kanske att föda i sitt eget hem, och hade kanske tjänstefolk som gjorde barnsängens till en dräglig tid. Men det hände också att kvinnor mot sin vilja sändes hem när BB-avdelningen var fullbelagd.

Temat i kapitel 4 är "Barnaföderna: statister eller medaktörer". I detta kapitel undersöker Wisselgren i vad mån Sundsvallskvinnorna deltog aktivt i förlossningsvårdens hospitaliseringsprocess. Tyvärr har Wisselgren svårt att visa vad kvinnorna i stort ansåg, och om utvecklingen var ett utslag av deras uttryckliga val. Wisselgren egen syn är positiv till utvecklingen och hon menar att mycket talar för dess rimlighet, ur ett kvinnoperspektiv.³

I kapitel 5 ställs den kanske viktigaste frågan: Innebar anstaltsförlossningarnas stegring att fler barn överlevde än om de fötts hemma? Svaret på den frågan tycks vara ja. Naturligtvis går det upp och ner, resultaten är inte entydiga, men i det stora hela pekar Wisselgrens siffror på att sjukhuset (och även förlossningshemmet med dess enklare utrustning) i längden erbjöd säkrare villkor än hemmet. I det här sammanhanget hade det varit givet att introducera det faktum att den perinatale dödligheten ökade i resten av Sverige, för att ge en bakgrund till de presenterade resultaten som tyder på en sjunkande dödlighet.⁴

Wisselgrens fynd tyder på att speciellt de utomäktenskapligt födda barnens livschanser förbättrades om modern födde på anstalt. Helt säkra kan vi förstås inte vara på anstaltens överlägsenhet i sig, eftersom det samtidigt tycks ha skett en nedrustning av distriktsbarnmorske-

väsendet, vilket möjligen kan ha försämrat vården vid hemförlossningar. Själv finner jag det senare mindre troligt, och tycker att fakta pekar så pass entydigt till anstaltens fördel att jag är förvånad att Wisselgren inte gör en större poäng av detta sitt resultat. Hon har lagt ned ett ansenligt arbete på att beräkna resultaten av mer än 6 000 förlossningar utifrån förlossningsplats vilket inte gjorts för någon annan del av Sverige. Den sjunkande dödligheten bland de nyfödda barnen analyseras sedan vidare utifrån äktenskaplig börd och dödsorsak. Detta kapitel är enligt min mening bokens starkaste, då det studerar en fråga på djupet och ger svar som är så klara som de rimligen kan bli när ett komplext socialmedicinskt orsakssammanhang ska utredas. Det som något drar ned helhetsintrycket är att Wisselgren inte utnyttjar den forskning som finns om spädbarnsdödlighet och förlossningsvård under den studerade tiden. Här hade det funnits möjligheter att sätta in resultaten i nationellt och internationellt sammanhang.⁵

Den process som undersöks är alltså förlossningsvårdens utveckling från "privat" till "offentlig" angelägenhet och dess "institutionalisering". Samtliga dessa tre begrepp är problematiska. Kan man verkligen säga att förlossningen tidigare, och vid undersökningens början, var en privat angelägenhet? Det är ett påstående som kräver bevis för att beläggas. Födelse är ju, liksom dödsfall, händelser som sedan urminnes tid varit föremål för lagstiftarnas, kyrkans och statens intresse. Wisselgren sticker in ordet "privat" här och där när hon beskriver olika verksamheter på förlossningsvårdens område på ett sätt som jag upplever som mer förvirrande än klagörande. Utgångspunkten för henne är att "varken den privata eller offentliga sfären är permanent eller fast förankrad."⁶ Men vill man hävda att rörelse sker från den ena till den andra bör det preciseras vad som ingår i vardera sfären, annars blir påståendet ganska meningslöst.

I min avhandling hävdar jag att förlossningen aldrig varit en privat angelägenhet.⁷ Men det påståendet diskuterar tyvärr Maria Wisselgren aldrig, trots att hon naturligtvis känner till att det sen länge var förbjudet att föda i enskildhet och att underlåta att anmäla en förlossning till

kyrkan, och därmed även till folkbokföringen.⁸ Det finns därför skäl att hävda att förlossningen alltid varit en "offentlig angelägenhet", så länge motsatsen inte kunnat visas.

Begreppet institutionalisering, som också förekommer i avhandlingens titel, sammankopplar Wisselgren med Douglas Norths institutionaliseringskoncept⁹, en teoretisk förankring som jag också ställer mig tveksam till. North skulle nog betrakta även hemförlossningen, med sitt informella och formella regelverk, som en institution. Är det inte snarare förlossningens hospitalisering och medikalisering som står i fokus för avhandlingen?¹⁰ Och dess politisering? Tyvärr knyter Wisselgren sällan i sin begreppsanvändning an till (eller tar avstånd ifrån) de avhandlingar som behandlar delvis samma tid och företeelser, nämligen Lena Miltons och min egen.¹¹

En tråd i min egen avhandling, nämligen den strukturellt existerande konflikten mellan läkarkåren och barnmorskorna, tar emellertid Wisselgren upp till diskussion. Hon säger sig inte ha funnit att det rädde någon "osämja" mellan de lokala läkarna och barnmorskorna i staden i samband med övergången till anstaltsvård vid förlossning.¹² Men att det råder en strukturell konflikt mellan två professionella grupper behöver inte alltid ta sig uttryck i personlig osämja, och Wisselgren visar till yttermera visso att barnmorskorna i öppen vård fick stryka på foten för vårdinrättningarnas personal.¹³ Jag undrar därför om inte Wisselgren varit lite för snabb att använda mina resultat som motpol till sina egna. Viss tveksamhet väcker också den empiri hon grundar uppfattningen på, då de källor som bevarats från Sundsvalls och Västernorrlands barnmorskesällskap tydligen är "få".¹⁴

En annan svagt belagd slutsats är att det var "barnaföderskornas" egna val som förändrade utbudet av förlossningsvård i riktning mot anstaltsalternativet. För att kartlägga aktörerna verksamma i den förändringen skulle Wisselgren behövt studera fler sorters kvinnoaktivitet i Sundsvall än hon gör. Gunnela Björk har ju visat vilken roll kvinnokollektiv spelade på den kommunalpolitiska scenen i Örebro¹⁵, men eftersom Wisselgren (helt förståeligt med tanke på avhandlingens andra teman)

inte kunnat göra den typen av studie förfaller hon mest till spekulationer om kvinnors preferenser. Liksom Wisselgren tror jag att enskilda kvinnor i allt större omfattning själva valde att föda på anstalt, hellre än hemma. Men varför väljer människor som de gör? Avgörande är vilka möjligheter som erbjuds, och hur de framställs, och det bestäms på strukturell (i det här fallet framför allt politisk) nivå. Och på den nivån vet vi fortfarande inte tillräckligt mycket för att kunna avgöra om Sundsvallskvinnornas åsikter fick inflytande, och vad de egentligen tyckte.

Tyvärr vet vi också alltför litet om hur de själva upplevde förlossningen på anstalt jämfört med i hemmet, och inte ens om anstaltsvården räddade livet på några av dem, vilket är troligt.¹⁶ Däremot kan vi vara ganska säkra på att de kvinnor som bodde fattigt och hade begränsade ekonomiska resurser gynnades av att det öppnades sjukhus och förlossningshem, där deras nyfödda barn garanterades en säkrare överlevnad. Det är avhandlingens upplyftande, och som sagt viktigaste, slutsats.

Lisa Öberg

1. Maria J. Wisselgren, *Att föda barn – från privat till offentlig angelägenhet. Förlossningsvårdens institutionalisering i Sundsvall 1900–1930*, Umeå 2005 s. 43.
2. Wisselgren, s. 42.
3. Wisselgren, s. 106.
4. Ulf Högberg, "Förlossningsvården under ett sekel – några milstolpar under 1900-talet", *Sydsvenska medicinhistoriska sällskapets årsskrift*, Lund 1994. Perinatal dödlighet innebär barnadödlighet under och strax efter förlossning.
5. Det hade varit görligt med tanke på att ett begränsat antal longitudinella studier föreligger, och det är lätt att söka på t.ex. i sammanhanget välkända forskarnamn som obstetrikerna Staffan Bergström och Ulf Högberg.
6. Wisselgren s. 20.
7. Lisa Öberg, *Barnmorskan och läkaren: Kompetens och konflikt i svensk förlossningsvård 1870–1920*, Stockholm 1996.
8. "Det privata" blir ändå mer komplicerat genom att Wisselgren hänvisar till Svenbjörn Kilanders användning av begreppet som omfattar även för-

- eningsliv och kommunal verksamhet. Wisselgren, s. 19.
9. Wisselgren, s. 17.
 10. Medikaliseringsbegreppet diskuteras i avhandlingen på s. 18–19 men används sparsamt i analysen.
 11. Lena Milton, *Folkhemmets barnmorskor: Den svenska barnmorskeåkrens professionalisering under mellan- och efterkrigstid*, Uppsala 2001 och Öberg 1996. Däremot kritiserar Wisselgren min egen avhandling för att den inte behandlar barnaföderskorna som självständiga aktörer i hospitaliseringsprocessen, vilket är sant.
 12. Wisselgren, s. 75.
 13. Wisselgren, s. 49–51.
 14. Wisselgren, s. 158, not 7.
 15. Gunnela Björk, *Att förhandla sitt medborgarskap: Kvinnor som kollektiva aktörer i Örebro 1900–1950*, Lund 1900.
 16. Ulf Högberg, *Maternal mortality in Sweden*, s. II och Paper I, "Secular trends of maternal mortality in Sweden for the years 1750–1980", Lund 1985. Under den studerade tiden ökade mödradödligheten, kanske på grund av att infekterade, framkallade aborter ingår i statistiken.

Blind fläck. Minne och glömska kring Svenska Röda Korsets hjälpinsats i Tyskland 1945

Ingrid Lomfors

ATLANTIS, STOCKHOLM 2005. 176 s.

Den 27 mars 1945 körde vita bussar bemålade med Röda Kors-tecken upp framför sjukavdelningen i koncentrationslägret Neuengamme utanför Hamburg. Där var lägrets sjukaste fångar ihopträngda. När fångarna kom ombord på bussarna med svensk personal väcktes hopp att räddningen var nära. När det stod klart att färden gick söderut grusades förhoppningarna. Farhågorna bekräftades när man sattes av i ett sidoläger till Bergen-Belsen. Transporterna var ett led i aktionen under ledning av Svenska Röda Korsets vice ordförande Folke Bernadotte för att ta hem skandinaviska fångar. Man hade med SS kommit överens om att samla fångarna i Neuengamme. För att bereda plats menade lägerledningen att de sjuka fång-

arna skulle flyttas till andra läger. Man saknade själva fordon och fick den svenska expeditionen att ombesörja transporter. De flesta av de cirka 2000 fångar som evakuerades var franska politiska fångar och krigsfångar. Flera dog under transporter. Medan ett större antal – kanske flertalet – dog eller mördades under de följande evakueringsarna.

Ingrid Lomfors, som disputerade 1996 på avhandlingen *Förlorad barndom – återvunnet liv: De judiska flyktningbarnen från Nazityskland*, behandlar just dessa transporter och hur minnet av dem – den "blinda fläcken" – har hanterats efter kriget. Lomfors, vars egen mor kom till Sverige på en "barnkvot", har skrivit en engagerad och lättillgänglig bok. Få historiska ämnen väcker i Sverige offentlig debatt, men med sin tes om att Röda Korset svek sitt humanitära ideal, fick Lomfors sådan uppmärksamhet att hon hamnade i tv-sofforna. Arne Ruth, som själv kom till Sverige med de Vita bussarna i april 1945 med sin mamma som var gift med en tysk, framhåller i sitt initierade förord att Lomfors "rubbar [...] en bärande balk i neutralitetsmentaliteten". Journalisten Bosse Lindquist hade dock redan 1998 tagit upp ämnet i en radioserie, "Ta judarna sist". Lomfors skildrar utförligt hur den svenska forskningen har behandlat frågan och hur regeringen har agerat. Så såg Svenska institutet raskt till att Lindquist bemöttes i en panegyrisk skrift *Folke Bernadotte* av statsvetaren Sune Persson. Signifikativt låter Persson boken inledas med ett citat av en medarbetare till Bernadotte från FN-uppdraget i Palestina 1948: "I really loved him. He was the greatest man I ever met." I sin vetenskapliga behandling av ämnet i *Vi åker till Sverige: De vita bussarna 1945* (2003) omnämner Persson transporter. Men tonar ned dem. Han finner det "glädjande" att man vid en transport hittade 73 okända danskar samtidigt som åtskilliga av de sjuka icke-skandinaviska fångarna dog under just den transporten. Lomfors påminner om att regeringen 1953 med en utredning lät avvisa all kritik som då hade väckts mot Bernadottes agerande.

Olika typer av källor har utnyttjats. I de svenska myndighetsarkiven hittade hon inte mycket, en del hos Svenska Röda Korset, annat i de böcker som gavs ut av personer som

deltagit i expeditionen och ytterligare i den dokumentation som finns från busschaufförerna. Lägermuséets dokumentation, där det bl.a. finns nedtecknade intervjuer och där man år 2000 hade producerat en utställning om lägrets upplösning har utgjort viktigt material. Lomfors har via kontakter med en förening för överlevande från Neuengamme spårat ytterligare personer som hon har intervjuat.

Något samlat försök att beräkna hur många av de berörda som dog under transporter och under evakueringarna från de mindre läger där de hamnade är knappast möjligt att göra på grund av källäget. Lomfors gör det troligt att väldigt många dog eller mördades. Ett litet frågetecken kan man dock sätta för påståendet att "de flesta [avled] under eller strax efter transporten", särskilt beträffande det första ledet eftersom det är svårt att fastställa några siffror. Samtidigt ska sägas att Lomfors här ligger i linje med den tyska forskning som funnit att andelen dödsfall var högre vid evakueringarna av de små lägren än av huvudlägren.

Lomfors grundtes är att Svenska Röda Korset kränkte humanitetsprincipen genom att verkställa transporter på SS önskemål. För att organisera räddningen av skandinavisk liv – eftersom det visade sig att man hade tillgänglig kapacitet kom också några tusen judiska kvinnor att räddas – var man beredd att tumma på principen att alla liv ska vara lika mycket värda. Skandinaver ställdes mot icke-skandinavier. Lomfors framhåller att förhandlingarna skedde på SS villkor vilket naturligtvis är ett riktigt konstaterande. Hon refererar till den tyske historikern Herbert Obenaus (1985) som om förhandlingarna skriver att "vare sig man ville eller ej: man blev antingen motståndare eller medhjälpare till SS". I hennes konstaterande att den svenska forskningen inte har ställt sig denna fråga ligger att hon själv menar att Röda Korset blev en medhjälpare. På denna avgörande punkt hade man önskat att hon hade fördjupat sin analys av beslutssituationen och Bernadottes roll och resonerat kring vilken förhandlingsposition expeditionen hade gentemot tyskarna.

Lomfors framställning av hur den nationella myten kring Bernadottes roll snabbt byggdes upp och sedan ihärdigt underhållits med

officiell glömska in i våra dagar är övertygande. Att Folke Bernadotte tillhörde kungafamiljen och att han sedan mötte martyrdöden 1948 i Palestina bidrog säkert till myten. Vid sidan av Raoul Wallenberg blev Bernadotte en av få svenska hjältar under kriget. Sverige kunde framstå som medmänsklighetens och den humanitära hjälpens land.

Stor möda har lagts ned på att följa spåren efter de fångar som transporterades bort från Neuengamme. Många dog eller sköts under evakueringarna av de yttre lägren. En grupp om cirka tusen fångar mötte efter en lång förmarsch österut en plågsam död i lågorna i Gardelegen där vakterna spärrade in dem i ett magasin som antändes. Hemska öden väntade också många av de fångar som evakuerades när själva Neuengamme tömdes i april – cirka sjutusen drunknade i Östersjöns vatten när de västallierade bombade de fartyg som de hade packats samman på utanför Lübeck.

Lomfors har med sin välskrivna bok lagt en viktig pusselbit till förståelsen av räddningen med de Vita bussarna och därmed till Sveriges agerande under kriget. Särskilt lovvärd är redogörelsen av hur Bernadotte själv och sedan statsmakten har vinklat och deformerat historien för att passa egna och nationella syften. Minnet av oönskade delar av det förflutna har bara funnits kvar bland de drabbade, mellan raderna i den tidiga litteraturen och begravda i arkiven i militärens körjournaler för buss-transporterna. Med Lomfors bok har offrens glömda historia kommit till ytan.

Pär Frohnert

Raoul Wallenberg – One Man Can Make a Difference

Utställning: Judiska Museet i Stockholm

2004

Sedan 1980-talet åtnjuter Raoul Wallenberg stor aktning i hela världen och betraktas som en av andra världskrigets stora hjältar. Han har hedrats genom att utnännas till Righteous Gentile i Yad Vashem och har blivit hedersmedborgare i USA, Kanada och Israel. Hans minne lever vidare genom böcker,

musikaler, symfonier, monument, filmer och mycket mer. Även om Wallenbergs faktiska betydelse ifrågasätts av några historiker är han i många länder ihågkommen som den svenska diplomaten som bidrog till att över tiotusentals ungerska judar räddades från Förintelsen. Enligt denna bild är hans gärning en sann hjältes. Även i mindre dramatiska tolkningar har hans namn blivit synonymt med de neutrala legationernas gemensamma hjälpaktioner i Budapest i slutet av andra världskriget. Men vem var denne Raoul Wallenberg? Varför lämnade han, en 31-årig arkitekt och affärsman, sitt trygga svenska hemland och begav sig till Budapest på uppdrag av svenska UD och amerikanska War Refugee Board, väl medveten om att hans diplomatiska status bara delvis skulle ge honom skydd?

Dessa frågor försöker utställningen *Raoul Wallenberg – One Man Can Make a Difference* ge svar på. Utställningen visades på Judiska Museet i Stockholm 2004 och flyttades därefter till Kulturen i Lund. Med stöd av Svenska institutet har den under hösten 2005 visats i Kiev och Lviv i Ukraina och kommer att visas i Warszawa under 2006. Utställningen planeras sedan att fortsätta till Ryssland, Rumänien och Israel.

Låt inte titeln – som i samband med Wallenberg har använts så ofta att den nästan blivit betydelselös – vilsleda: utställningen (samt den lilla katalogen) erbjuder faktiskt mycket mer än bara en repetition av välkända stereotyper. Redan genom den intressanta sammansättningen av utställningsteamet uppstår, om än inte ett helt nytt, så åtminstone ett nyanserat porträtt. Först och främst övertygar det optiska arrangemanget – en lysande prestation av arkitekten Gabriel Herdevall. På drygt 70 m² iscensätter han på ett fascinerande sätt Wallenbergs liv, gärning, öde och berömmelse. Fiktiva brev, skrivna av psykoanalytikern och författaren Ricki Neumann, kompletterar bild- och objektmaterial och på så sätt återges Wallenbergs möjliga tankar. Myten Wallenberg får en mänskligare gestalt och hans agerande blir mer begripligt.

Därmed uppfyller utställningen en viktig uppgift: Wallenberg frigörs från sin mytiska status och det blir möjligt att närma sig män-

niskan. Detta är också utställningens stora förtjänst – en bedrift i sig med tanke på hans ställning som nationell hjältefigur. Utställningen skildrar empatiskt Wallenbergs speciella familjsituation: faderns tidiga bortgång, Raouls nära relation till sin mor och hans farfars stora inflytande som bidrog till att han fick en kosmopolitisk uppfostran. Utställningen visar ett porträtt av en begåvad och världsvan ung man, som gjorde allt för att leva upp till de höga förväntningar hans omgivning hade på honom.

Men utställningen gör klart att det inte enbart var Wallenbergs personlighet eller familjbakgrund som gjorde honom till en betydelsefull person i Budapest 1944–45. Hans individuella öde vävs samman med de historiska händelser som krävde hans agerande och som gjorde att han överhuvudtaget lyckades. Hjältar uppstår inte över en natt eller utan sammanhang. Wallenberg kände till förföljelsen av judar sedan han i Haifa 1936 hade träffat judiska flyktingar som undkommit nazisternas förföljelse. I Stockholm arbetade han för en judisk affärsman från Ungern som inte längre kunde riskera att resa genom Europa. Wallenberg reste i hans ställe och fick inblick i vad som pågick i det krigsdrabbade Europa.

Utställningen visar inte Wallenberg som en upphöjd hjältefigur, som kommer från ingestans och besegrar det onda, utan hans agerande sätts i samband med den politiska utvecklingen. Först genom att fläta samman Wallenbergs karaktär – hans organisations- och förhandlings-talang, engagemang och uppfinningsrikedom, arbetsförmåga och handlingskraft – med de politiska omständigheterna anar man varför Wallenberg överhuvudtaget kunde växa in i rollen av den räddande ängel som han har blivit ihågkommen som. Samtidigt hänvisar utställningen till myten Wallenberg som på grund av hans inte helt klarlagda öde fortfarande leder till spekulationer och håller minnet av honom vid liv. Myten utgör en stor del av berättelsen om Wallenberg, men här tillåts den inte att överskugga den historiska gestalten.

Redan när man träder in i museet konfronteras man med Wallenbergs agerande: överlevande skildrar tiden i Budapest, man möts av priser instiftat till hans minne och ser bilder och modeller av monument som tillägnats ho-

nom. Ingången, som samtidigt fungerar som utställningens avslutning, sammanfattar vad de flesta människor associerar med Wallenberg och föreställer det som finns kvar av honom: hans mytiska berömmelse. Efter mötet med myten träder man in i det egentliga utställningsrummet och möter en Wallenberg som är mindre känd. Bilder ur familjelivet är förstora och täcker hela väggar, arrangerade till collage och kombinerade med enskilda objekt ur Wallenbergs barn- och ungdom, tiden från hans militärtjänst samt hans studier i USA. Porträttet av den historiska gestalten blir allt tätare. Som komplement finns det ljudstationer som ger en ännu djupare inblick. De återger brev skrivna av Raouls mor där hon berättar om sorgen efter sin mans död och oron över att ensam ha ansvaret för deras barn, samt några brev ur den omfattande korrespondensen mellan Raoul och hans farfar.

Utställningslokalen är optimalt utnyttjad. Fotografier är tryckta på genomskinliga gastygdraperier för att iscensätta historiska platser och återge dåtidens stämningar. Ibland, och det kan sägas vara utställningens enda nackdel, blir det helt enkelt för mycket på den lilla ytan; alltför många olika medier gör det svårt att läsa de utmärkta men alltför långa texterna (skrivna av historikern Paul A. Levine; texterna finns dessutom med i utställningskatalogen).

I nästa rum befinner sig besökaren i det ockuperade Budapest. Man skräms av ljudet av pansar- och maskingevärssalvor. Ljus faller på en flagga med ett hakkors eller illuminerar för ett ögonblick fotografier av dödsjutningar och -marscher. Bakom draperiet skimrar föremål som tillhört en judisk familj som överlevde kriget. Den privata sfären förknippas med de politiska händelserna. Genom den skickliga iscensättningen illustreras deras beroende av varandra: den tyska ockupationen, pilkorsarnas kupp i oktober 1944, engagemanget hos medarbetarna på de olika neutrala legationerna och deras skyddslingars villkor i ständig kamp för överlevnad. Mitt i detta kaos finns en avgränsad del som ägnas åt den svenska legationens hjälpverksamhet: en skrivmaskin knattrar oavbrutet som en hänvisning till Wallenberg och hans medarbetares pågående hjälpin-

sats. En karta över de många skyddsätgärderna tydliggör vilken logistisk prestation räddningsaktionen innebar med sjukhus, soppkök och skyddade hus. En tryckpress och skyddspass symboliserar de hjälpinstrument som legationen förfogade över. Genom den symboliska placeringen av den svenska legationens insatser i mitten av själva utställningen understryks att man anser den av Wallenberg ledda räddningsaktionen som avgörande för många judars överlevnad.

Genom det förstörda Budapest närmar man sig krigsslutet. För Wallenberg innebär det ett ovisst öde i ryska Gulag. Det som återstår av hans gärning symboliseras av skulptrisen Ulla Kraitz portfölj, gjuten i brons, placerad på sten hämtad från det gamla gettot i Budapest. Mannens öde är ovisst, men hans agerande är inte glömt. En smal korridor leder mot utgången. I korridoren finns brev skrivna av Wallenbergs familj som återger deras engagemang för hans frigivning; tidningsartiklar beskriver det diplomatiska misslyckandet av svenska UD i fallet Wallenberg; brev från skolbarn hänvisar till Wallenbergs stora popularitet idag. Tillsammans ger dessa texter en nyanserad bild hur Wallenberg är ihågkommen.

När man sedan lämnar själva utställningsrummet och kommer till utställningens början står man återigen framför de föremål som vittnar om Wallenbergs gärning. Som besökare känner man inte bara vördnad, utan också en uppmaning att på något sätt följa Wallenbergs exempel. Verkar här ändå inte mytens kraft?

Författaren vill tacka Anette Reinsch-Campbell för hjälp med korrektur och "försvenskning" av texten.

Tanja Schult

I köttbullslandet. Konstruktionen av svenskt och utländskt på det kulinariska fältet

Jonathan Metzger

STOCKHOLM STUDIES IN ECONOMIC HISTORY 42, DISS., 2005, 423 S

Hur och varför har viss mat kommit att konstrueras som specifikt svensk? Detta är den övergripande frågeställningen i Jonathan

Metzgers avhandling *I köttbullslandet. Konstruktionen av svensk och utländskt på det kulinariska fältet*. Metzgers avhandling kan relateras såväl till ett ökande intresse för konsumtionsforskning i allmänhet som till ett ökande intresse för forskning om mat. Konsumtionsforskningen har på senare år fått ett tydligt genombrott i Sverige, något som till stor del kan kopplas till en stark forskningsmiljö vid ekonomisk-historiska institutionen vid Stockholms universitet, den institution där Metzgers avhandling också försvarats. När det gäller forskning om mat, har denna dock traditionellt haft sin kanske starkaste koppling till etnologi, där exempelvis den legendariske lundaprofessorn Nils-Arvid Bringéus haft stort inflytande.

Det måste påpekas att Metzgers avhandling, trots en lättillgänglig titel, inte är någon populärvetenskaplig lättviktare, byggd på anekdotisk grund. Snarare är det fråga om en noggrann närläsning och dekonstruktion av i Sverige publicerade kokböcker med hjälp av en teoretiskt tämligen väl underbyggd begreppsapparat. I centrum för undersökningen står relationen mellan diskurser och ideologier kopplade till konstruktionen av det nationella.

Undersökningen omfattar, enligt syftesförklaringen, perioden 1900–1970, vilket dock inte hindrar Metzger att utsträcka sin läsning till även betydligt äldre kokböcker, i uttalat syfte att presentera en "förhistoria". Det huvudsakliga materialet Metzger tittar på har dock gjorts mer hanterligt, genom att det mestadels är sådana kokböcker som uttalat anknyter till någon form av nationalitet i sina titlar som kommit ifråga, kompletterat med "ett knappt tiotal kokböcker", vilka "inkluderas på grund av deras djupa inflytande på svensk kokkonst".¹ Totalt uppgår materialet till en bra bit över ett-hundra böcker.

En av de första saker man slås av när man läser *I köttbullslandet*, är att en stor del av fokus ligger på konstruktionen av det "Andra". Faktiskt utgör den del av boken som sysselsätter sig med "svensk" mat den mindre delen av avhandlingen. Metzger visar dock med eftertryck att detta inte är fråga om bristande fokus, utan hur det "Andra" är en avgörande del av konstruktionen av det "svenska".

Att kokböcker som uttalat skildrar "icke-

svensk" matlagning inte är något senkommet fenomen visar Metzger med eftertryck. Redan 1664 publicerades en kokbok om *Then frantzöske-kocken och pasteybakaren*, vilken Metzger visar sannolikt är en översättning av en drygt tio år tidigare i Frankrike publicerad kokbok, vilket därigenom också visar på en lång tradition att översätta utländska kokböcker till svenska. Jan-Öyvind Swahn har visat att det inte endast handlade om att läsa om utländska mattraditioner; flera svenska kokboksklassiker, såväl Kajsa Wargh som Hagdahls kokbok, byggde till stor del på en i huvudsak fransk tradition. Länge var det också det franska som stod i fokus, när utländsk kokkonst omtalades. Vanligen signalerade det "franska" att det var fråga om ett kulinariskt raffinering. Cecilia Waerns intressanta och mycket narrativa *Italiens mat* från 1915 markerar det italienska kökets inträde på "det kulinariska fältet" som en symbol för det rustika, autentiska och lite bohemiska köket. Av Metzgers kartläggning framgår att andra "icke-svenska" mattraditioner visserligen inte verkar vara ökända, men att de inte behandlas i någon större utsträckning förrän framemot 1950-talet, då de ofta får tjäna som symboler för det exotiska eller "överexotiska". Ett specialfall är förhållandet till det amerikanska köket, som i kokböckerna kan beskrivas som ett kök utan traditioner, men också ses som en representant för det moderna – på gott och ont.

Redan i avhandlingens prolog signalerar Metzger att en ambition är att undersöka länkningarna mellan förändringarna i kokböckerna till övergripande ideologiska forskjutningar i samhället. Men de förklaringar han erbjuder till det vidgade intresset för "icke-svenska" mattraditioner rör sig även utanför det ideologiska fältet. I huvudsak är det tre förklaringsmodeller som erbjuds: Den första betecknar Metzger som "vidgade vyer" och handlar om att svensken i gemen under efterkrigstiden fick en ökad och "mer nyanserad" omvärldskänedom – till stor del kopplad till ökat resande. Denna förklaring är kanske den som varit den vanligaste att möta till detta fenomen, och understryks också i samtida kokböcker. Som Ria Wägner formulerar det i *Med Ria vid TV-spisen* handlar det om att man vill ge exempel på "utländsk mat som det är roligt att prova efter utlandsre-

sor.²³ Man skulle kunna se det som att återskapandet av de kulinariska upplevelserna fungerade som en nyckel till att återuppleva resorna.

De två övriga modellerna kopplar starkt till tankningsbegreppet, där den ena ser ett nationellt tänkande med stark territoriell koppling som förhärskande efter andra världskriget, medan den andra beskriver en ideologisk internationalism, där solidariteten med andra länder är viktig – och då naturligtvis ett intresse för dessa länders mattradition blir en viktig ingång.

En viktig förändring som Metzger identifierar är hur de "icke-svenska" köken retoriskt presenteras för läsarna, där analysen pekar på att retoriken från 1960-talet i allt högre grad betonar autenticitet och tradition, medan de flesta hänvisningar till receptens anpassning till "svensk smak" lyser med sin frånvaro från och med denna tid.

Konstruktionen av den "icke-svenska" maten bildar det bollplank, emot vilket Metzger menar att det "svenska" köket eller mattraditionen hela tiden förhåller sig. I bokens enligt min mening intressantaste kapitel, "Svenska kulinariska ikoner", analyseras hur begreppet "husmanskost" brukas, tolkas och omtolkas över tid liksom det "typiska" smörgåsbordet. Avhandlingstitelns köttbullar dyker i alla fall upp på Tore Wretmans smörgåsbord, även om de annars lämnat få avtryck i boken. Tore Wretman tar – välförtjänt – ganska stor plats i detta kapitel och Metzger visar övertygande hur Wretmans uttalade ambition att "rädda" en gammal svensk traditionsrik matlagningskonst i minst lika hög grad handlade om "The invention of tradition".

Som helhet är Metzgers avhandling en imponerande odysse genom farvatten som tidigare endast sparsamt kartlagts. Det finns knappast anledning att ifrågasätta de övergripande slutsatser som presenteras i avhandlingen, även om det finns en del områden där analysen befinner sig på kanske lite väl djupt vatten.

Metzger visar väl fruktbarheten av att arbeta med en begreppsapparat strukturerar runt diskurs- och ideologibegreppen, även om texten på sina ställen kan upplevas som en aning teoritung, vilket också leder till att analysen kan upplevas som väl hårt teoristyrd där beläggen är en aning tunna.

Exemplevis får Cecilia Waerns *Italiens mat* i retorikanalysen en position som företrädare för "nymodighet", vilket kan diskuteras. En hastig genomläsning indikerar att förhållandet mellan referenser till "nymodighet" förefaller definitivt vara väsentligt mindre förekommande än referenser till "genuinitet (tradition)" i denna bok från 1915. Visserligen skriver Metzger att "det är svårt att dra några tydliga slutsatser vad gäller de retoriska mönstren [...] före 1920-talet" och betecknar förekomsten av mer retoriskt färgade beskrivningar som "isolerade". Icke desto mindre väljer han att hänvisa till Waerns bok som belägg för "nymodighet".

En aspekt av användningen av diskurs- och ideologibegreppen är att betydelsen av spridningen tonas ner. Metzger väljer ändå att i prologen genom att hänvisa till en del undersökningar antyda att kokböcker är något som i tämligen hög utsträckning faktiskt används och därför kan sägas i viss utsträckning påverka våra kostvanor. Men de undersökningar som Metzger hänvisar till är alla från mitten av 1900-talet eller senare, och man finner inte några djupare diskussioner om förändringarna i spridningen av kokböcker från början av seklet eller betydelsen av introduktionen av andra media – som radio och tv – under undersökningsperioden.

En ytterligare aspekt av bruket av diskurs- och ideologibegrepp är att aktören bakom texterna vanligen tonas ner eller också helt utelämnas från diskussionen – det är ju textens underliggande struktur som står i centrum. Här menar Metzger med hänvisning till Norman Fairclough att aktörerna måste ses som i stånd att aktivt använda sig av olika diskurser. Detta innebär att aktörerna bakom texterna inte blir osynliga, utan att vi redan några rader in på första kapitlet möter "[d]en svenska 1900-talskokkonstens nestor, Tore Wretman [...]" Att aktörerna således tilläts ta plats utan att Metzger hemfaller åt intentionella analyser är en av avhandlingens stora behållningar. Om det är något jag tycker att jag saknar i detta sammanhang, är det möjligen min personliga (av nostalgiska skäl) favorit, Ria Wägner, som spelade en viktig roll inte endast när det gäller att propagera för ett "traditionellt" provinsialt svenskt kök, men också spelade en oerhört

viktig roll när det gällde att introducera framför allt italiensk mat i Sverige. I *Köttbullslandet* framträder hon mestadels i bisatser – som författare till förod – vilket jag förmodar har att göra med avhandlingens urvalsprinciper.

Trots att det finns aspekter att diskutera i Metzgers avhandling, är ändå den övergripande slutsatsen att *I köttbullslandet* lämnar ett viktigt bidrag till forskningen om svensk mat. Den sträcker sig också vidare och bidrar till en livaktig diskussion om konstruktionen av "svenskhet" i stort. För den som inte avskräcks av det inledande teorikapitlet väntar en stimulerande stund i sällskap med en forskare med imponerande överblick över såväl material som forskningsläge.

Fredrik Björk

1. Metzger, s.24.
2. Ria Wägner, *Med Ria vid TV-spisen*, Stockholm 1960, s.12.

Nittonhundratalet. En biografi. Makter, människor och idéer under ett århundrade

Svante Nordin

ATLANTIS, STOCKHOLM. 566 s.

All historieskrivning handlar om att göra urval, om att lyfta fram vissa aspekter medan andra tonas ned. För den som är djärv nog att skriva ett helt århundrades historia blir detta dilemma högst påtagligt. Idé- och lärdomshistorikern Svante Nordin har brottats med dessa val både med utgångspunkt i ett stort antal människooöden och i tre teman, som han menar är centrala för 1900-talet.

Nordin har i intellektuella biografier om Fredrik Böök, Ingmar Hedenius och filosofernas syn på första världskriget förenat breda och djupa kunskaper i filosofi och idé- och lärdomshistoria med fascinerande personporträtt. I *Nittonhundratalet: En biografi* märks det goda biografiska handlaget i flera avseenden. Nordin har valt ut både historiens vinnare och förlorare och undviker att anlägga uppenbara efterhandsperspektiv. Till exempel återfinns endast födelseår, eftersom de medverkande är inkluderade i egenskap av aktörer som på oli-

ka sätt försökt påverka sin samtid. Ett smakprov på spännvidden i 1900-talets tankevärldar återfinns i bokens prolog. I den jämför Nordin förtjänstfullt Hjalmar Söderbergs och Fredriks Bööks kommentarer till utvecklingen 1940. Båda var djupt bekymrade. Söderberg bävade för Nazitysklands frammarsch och anade den västerländska civilisationens undergång. Böök både önskade att Tyskland skulle segra i världskriget och fruktade ett Europa där liberalism och parlamentarisk demokrati lidit nederlag.

Boken innehåller inte bara minibiografier. I bokens sista tredjedel anlägger Nordin tre scenarier på katastrofernas århundrade: den liberala marknadsekonomin dominans i århundradets början och slut och de allvarliga utmaningar som den var utsatt för från första världskriget till och med kalla kriget, övergången från europeiskt stormaktspel till amerikansk dominans och utvecklingen från europeisk kolonialism till neoglobalisering.

Föreställningar om kriget är väl företrätt i bokens båda delar och fungerar som ett förenande kitt. Det utesluter inte problem, och dessa är framför allt förbundna med urvalskriterierna. Läsaren får föga hjälp att koppla myllret av människooöden till de tre scenarierna, som i mångt och mycket är av handbokscharaktär. Att åstadkomma ett urval av biografier som tillfredställer alla behov och smaker är en omöjlighet, men trots det finns anledning att fundera över urvalet av gestaltade personer. Medan det återfinns ett stort antal politiker och författare är till exempel populärkulturella ikoner sparsamt förekommande. Att avgöra om John Wayne betytt mer för vår syn på 1900-talet jämfört med Norman Schwarzkopf är föga fruktbart, men en utvidgad och genomarbetad diskussion om urvalsfrågor hade varit välgörande. Denna invändning utesluter inte att läsaren kan finna mycket av värde i mångfalden av personer och händelser.

Ulf Zander

Tidningsmakt och politiska organisationer. Den borgerliga samlingsrörelsen i Fyrstadskretsen 1962–1968

Curt Åke Olsson

STUDIA HISTORICA LUNDENSIA,

LUND 2003, 282 s.

Försöken att samla borgerligheten gentemot socialdemokratien är ett huvudstråk i svensk politisk historia under 1900-talet, främst efter 1945. Partisammanslagningar, regeringssamarbeten, alliansbildningar inför riksdagsvalen, borgfred under valrörelserna – formerna har varierat men samlingsrörelsen har ofta setts som en förutsättning för att besegra den till synes evigt regerande socialdemokratien. Curt Åke Olssons avhandling behandlar en av de mest dramatiska varianterna, *Medborgerlig Samling* (MbS) i Skåne på 1960-talet. Vid valet 1964 tog MbS tre mandat genom sin samlingslista, en lista som mötte motstånd bland partiapparaterna. Samlingsrörelsen tvingade å ena sidan fram enhetssträvanden centralt men orsakade å andra sidan starka inre konvulsioner inom de borgerliga partierna, främst högerpartiet där samlingsrörelsen hade sitt ursprung. Att samlingsrörelsen var så stark just då och just i Skåne hade flera orsaker. Socialdemokratiens nytändning efter ATP-striden med över 50 procent i kommunalvalet 1962 och de fortsatta spänningarna inom borgerligheten skapade förstämning, eller närmast desperation, bland dem som såg maktskifte som ett förstahandsmål. I Fyrstadskretsen (Malmö, Lund, Landskrona, Helsingborg) var högern traditionellt stark och med stöd av Wahlgrenkoncernens *Kvällsposten* och *Sydsvenska Dagbladet* alltmer inriktad på borgerlig samling. Den markerade högerpolitik som bidragit till partiets nederlag vid Jarl Hjalmarsons sista val 1960 var inte i deras smak.

Olssons avhandling är traditionellt kronologisk, förutom ett kapitel om striden om den nya författningen på riksplånet. Att folkpartiledaren Bertil Ohlin lyckades driva igenom sin vilja i författningsfrågan, först inom borgerligheten, sedan gentemot SAP, ökade den

borgerliga sammanhållningen vid 1966 års val. Ett par av de frågor Olsson besvarar har redan omnämnts ovan: Hur och varför de borgerliga samlingsrörelserna inleddes och utvecklades, samt varför dessa strävanden var mer framgångsrika i Fyrstadskretsen än i övriga landet. Större tyngd har Olssons diskussion om hur de etablerade partierna, såväl lokalt och regionalt i Skåne som på riksnivå, förhöll sig till den nya samlingsrörelsen. Genom att analysera regionalt och lokalt material som tidigare inte använts ges en ingående bild av de motsättningar som samlingsrörelsen paradoxalt nog skapade inom och mellan partier, mellan tidigare politiska bundsförvanter och mellan lokala partiorganisationer och de centrala partiapparaterna. Särskilt för den i princip samarbetsinriktade högerledaren Gunnar Heckscher var dilemmat påtagligt. Folkpartiet, och i ännu högre grad centerpartiet, hade avisat den skånska samlingsrörelsen. Kandidaterna på MbS:s lista hade därför inte partiernas stöd. Folkpartisten Sten Sjöholm fick dock inträde i partiets riksdagsgrupp, men centerpartisten Bertil Rubin tvingades bli "politisk vilde". Om högern centralt hade uppmuntrat MbS riskerade relationerna med de borgerliga kusinerna att försämrats, vilket skulle skada samlingsrörelsen på riksnivå. Olsson betonar också starkt tidningspressens roll, dvs. den kampanj som Wahlgrens tidningar drev såväl på ledarplats som på nyhetsplats, samt med påkostade valmöten i amerikansk stil.

Huvudtiteln på avhandlingen, *Tidningsmakt och politiska organisationer*, är egentligen missvisande. Några mer generella resonemang om pressens makt förs knappast, förutom helt hastigt i bakgrundsteckningen. Texten ligger i stället tätt in på det politiska skeendet i Skåne, med dess konsekvenser för rikspolitiken (samt några nedslag i andra samlingsförsök, till exempel i Göteborg). Läsaren får en pedagogiskt framställd berättelse om MbS och dess motsvarigheter, förhistorien och de resultat som uppnåddes. Svaren som avhandlingens frågeställningar utmynnar i är däremot knappast överraskande. Bakgrunden till samlingsrörelsens uppkomst och *Kvällspostens* respektive *Sydsvenska Dagbladets* roll är kända tidigare, om än inte i alla detaljer. Att Olsson tillför

forskningen en detaljerad bild av den intressanta företeelsen MbS är uppenbart. Men någon konfrontation med tidigare uppfattningar görs inte alls. Forskningsläget från inledningskapitlet återkommer inte i det sammanfattande avsnittet. Avhandlingen saknar teoretiska utgångspunkter. Om man som undertecknad ser teorierna som redskap med syfte att underlätta analysen hade det kunnat vara oantastligt. Men någon typ av resonemang kring de avvägningar som lett fram till undersökningens strikt empiriska uppläggning borde ändå ha funnits. Att avhandlingsförfattaren själv dyker upp som aktör i skildringen av MbS verkar där-
emot inte ha förväntat skildringen, förutom i någon enstaka formulering.

Torbjörn Nilsson

Välfärdsåren. Svensk historia 1945-1986

Göran Hägg

WAHLSTRÖM & WIDSTRAND,
STOCKHOLM 2005, 476 s.

Förvisso skriver svenska historiker verk om Sveriges historia med ojämna mellanrum, men minst lika ofta är det skribenter utanför historikerskräet som tillhandahåller denna slags litteratur. Göran Hägg är en av de senaste i skaran av journalister, författare och litteraturvetare som tagit sig an den svenska historien, eller rättare sagt delar av den.

Välfärdsåren är en kronologiskt upplagd och faktpäckad genomgång av Sveriges historia från andra världskrigets slut fram till mordet på Olof Palme 1986. Hägg deklarerar att han inte ämnar idyllisera den unga svenska välfärdsstaten, men icke desto mindre är hans framställning av de första årtiondena efter 1945 fyllda av optimism, framtidstro och tillväxt. Visserligen saknades inte klass- och kulturgränser, men viljan att med hjälp av förhandlingar och kloka kompromisser skapa ett bättre samhälle överväger i hans efterhandsperspektiv. Den välfärd som skapades då kommer, tror han, att betraktas som en andra svensk stormaktstid när kommande generationer blickar tillbaka på den svenska historien. Denna utveckling kom av

sig 1973. Oljekris, Norrmalmstorgsdramat och avslöjandena av Informationsbyrån, IB, och den spionageverksamhet som bedrevs där, bidrog till att välfärden snart var en saga all. Denna slutsats drog man ingalunda där och då, men att det inte längre fanns medel att upprätthålla trygghetssystemet stod definitivt klart efter Palmes hastiga frånfälle, menar Hägg.

Arbetsmarknad, socialpolitik, ekonomiska konjunkturen är återkommande inslag, men det är inte i första hand hårda fakta som ger *Välfärdsåren* karaktären av en krönika över ett förlorat lyckoland. Av minst lika stor betydelse är reflektioner över 1970-talets tv-politik, vilken bland annat resulterade i att populära underhållningsprogram aldrig tilläts konkurrera med nyhetssändningarna, och den svenska skolans misslyckande vid samma tid. I kontrast till den moderna pedagogiken framhåller författaren sin egen skoltid i det sena 1950- och tidiga 1960-talets Stockholm.

Onekligen bidrar några av de personliga erfarenheterna till att berika boken, men det är en svår balansgång. Hägg höjer ett varningens finger för idealiseringar, men hänfaller inte sällan själv just till sådana i de minnesbilder som inleder vart och ett av bokens kapitel. I *Välfärdsåren* står skönmålningen av författarens ungdom i skarp kontrast mot allsköns elände som pådyvlades svenskarna framför allt från 1960-talet och framåt. Ett annat problem är att den strida strömmen av händelser, vilken gör det svårt att urskilja de generella dragen i utvecklingen. Boken hade tjänat på en genomgång som kunde ha resulterat i att korrekturfel, språkgrödor och diverse klichéartade yttranden rensats bort och, framför allt, att Sveriges moderna historia tecknats i fler nyanser.

Ulf Zander

1968 – Ein Riss in der Geschichte?

Thomas Etzemüller

UVK VERLAGSGESELLSCHAFT MBH,
KONSTANZ, TYSKLAND 2005. 269 s.

Thomas Etzemüllers bok om 1968 är något så intressant som en jämförelse mellan Tyskland och Sverige. Perspektivet är övergripande och i stor utsträckning bygger undersökningen på tidigare forskning. 1968 kan betraktas som en omvälvande händelse som utlöstes av radikala studenter och befriade från 50-talets instängda unkenhet. En alternativ förståelse är den strukturella analysen som i ljuset av sociala, ekonomiska och mentala processer i hela västvärlden försöker begripa vad som hände. Det är för att ro i land en analys av den senare sorten Etzemüller har valt att skriva 1968 års både långa och breda historia. Därför är det viktigt för honom att ta fasta på föregångare i 50-talet, att inte bara skriva om studenter utan flera yttringar av ungdomskultur, att granska parallella fenomen i andra länder (Sverige) och att uppmärksamma -68 inte bara som storstadsfenomen utan också som provinsiell företeelse. Boken har uppenbara förtjänster, men låt mig först få belysa några frågetecken.

Greppet att ställa händelsehistoria mot strukturhistoria är effektivt för att belysa positioner i tysk forskning om de sociala rörelserna och 1968. Den analytiska distinktionen är dock inte helt lyckad. Dikotomin fungerar för att bredda det analytiska perspektivet och för att se saker som vissa forskare inte sett, men den innebär också en förenkling av skeendet. Att 60-talets studentradikalism var del av en strukturell omvandling på det ungdomskulturella fältet och att sådant som sexuell frigörelse och ifrågasättande av auktoriteter förmodligen kommit ändå utesluter inte att den radikala studentrörelsen satte avtryck på förloppets gestaltning och utkomst. Över huvud taget är redogörelsen för den tidigare forskningens resultat knapphändig. Flera forskare klumpas ihop i fotnoter och sägs representera en viss "berättelse" som sammanfattas i några korta meningar.

Det finns också en besvärande luddighet i komparationens syfte. Etzemüller väljer sitt jämförelseobjekt inte med avstamp i ett forskningsläge utan åberopar den populära föreställningen om Sverige som sinnebild för social rättvisa och trygghet. Om man kan påvisa att det fanns en radikal rörelse även i detta land så har man också bevisat att orsakerna till rörelsens uppkomst och utveckling inte står att finna i reella förtryckarmekanismer, tycks Etzemüller mena. Samtidigt vill han föra i bevis att Adenauer-eran var betydligt mindre auktoritär än sitt rykte och finner belägg i 50-talets tyska protestkultur. Demonstrationer och möten ordnades om alltifrån biljettpreiser på offentliga transportmedel till inskränkningar i pressfriheten. Men här förstår jag inte riktigt hur delarna faller på plats.

Analysen visar att den svenska staten i betydligt större utsträckning än den tyska satsade på att integrera och tillmötesgå radikala utmaningar, vilket också är en av bokens viktiga resultat. Efterkristidens omedelbara återhämtning skedde i Västtyskland under Konrad Adenauers konservativa regering. Polisen präglades fortfarande på 60-talet av en gammaldags ordning och hade, trots framstötter från de allierade, ännu inte gjorts om till medborgarpolis. I studentvänsterns ögon styrktes tesen att auktoritära och fascistiska mönster kommer till ytan vid opposition. Motståndarna övertygades om att studenterna var kommunistiska femtekolonnare och att en våldsspiral som på 30-talet var på väg att bryta ut. I Sverige drogs frontlinjerna inte lika hårt eller lika entydigt. Polisen var försiktigare. Olof Palme kritiserades men förde samtal med studenterna och demonstrerade mot USA:s politik i Vietnam. Våldsytringar fördömdes i den svenska pressen och den radikala FNL-rörelsen insåg att den måste anpassa sig. Korporativism, konsensus och dialog hörde till den svenska modellen, vilket förde till att man vid ungdomsrorligheter satsade på integration och dialog. Resultaten är intressanta men rubbar knappast bilden av Adenauer-eran utan visar att det faktiskt fanns en skillnad mellan en relativt integrationsinriktad svensk stat och en mer konfrontationsbenägen tysk motsvarighet.

Det är den komparativa analysen som gör att boken, trots frågetecken kring dess teoretiska utgångspunkter, ger ett positivt intryck. Delresultaten är inte alltid nya, men Etzemüller för samman dem på ett effektivt sätt och fördjupar och belägger bilden av delvis olika utvecklingsförlopp i de båda länderna. Sålunda måste

man konstatera att den komparativa ansatsen till sist faller väl ut och att Etzemüller genomfört en klagörande och läsvärd analys av olika dynamiker i interaktionen mellan 60-talsväns-tern, staten och det omgivande samhället.

Jens Ljunggren